

12. ФЕБРУАР 1942: СЕЋАЊА

Небојша Озимић

12. ФЕБРУАР 1942: СЕЋАЊА

Приредио:
НЕБОЈША ОЗИМИЋ

Едиција
Ad archivum
Књига 3

ПРИРЕДИО:
Небојша Озимић

12. ФЕБРУАР 1942: СЕЋАЊА

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2024

Објављивање ове публикације подржали су
Министарство културе Републике Србије
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

Београд,
2024.

ПРВИ ДЕО

1.1. О НИШКОМ ЛОГОРУ

У историографији је нишки нацистички логор најчешће обрађиван под именима Логор на Црвеном крсту/Логор Црвени крст тако да је врло често стварало недоумицу повезивање логора са именом хуманитарне организације. Искуство из балканских ратова с почетка 20. века изискивало је од Црвеног крста Србије и његовог огранка у Нишу да се на одређеном простору, на ободу града, направе бараке за складиштење санитарског материјала. За бржи транспорт рањеника недалеко од тог простора требало је направити железничку станицу ради бржег транспорта рањеника те је Први светски рат затекао складишне зграде Друштва Црвеног крста на ширем простору области где се данас налази Меморијални комплекс „12. фебруар”. Иако су бугарски војници до темеља срушили складишта Црвеног крста и железничку станицу, у послератном периоду Друштво Црвеног крста је опет на овом месту подигло зграде исте намене. Цела област временом је добила назив Црвени крст па и новоподигнута железничка станица. Када је војска Краљевине Југославије одлучила да на овом потезу постави касарне, о чему ћемо говорити у наредним редовима, откупила је земљу од Друштва Црвеног крста.¹

На овом потезу су, 1930. године, подигнуте зграде Првог коњичког пука „Обилић“. Магацинска зграда, мало измештена од

---

¹ Топоним Црвени крст је остао толико жив да нишка општина, која се налази на овом простору, и данас носи име Црвени крст (прим. Н.О.).

Сл. 1 Срушене баракe и железничка станица Црвеног крста (1918), Архива Друштва Црвеног крста Ниш

Сл. 2 Авионски снимак касарне Коњичког пука „Обилић“. У кругу је будућа главна зграда логора (1940), Приватна збирка Душана Митровића

осталих, почетком Другог светског рата постала је најпре простор за смештај ратних заробљеника, а од септембра 1941. до 14. септембра 1944. године била је главна зграда нацистичког сабирног логора у Нишу.

1.2. ОКУПАЦИЈА И ИЗГРАДЊА ЛОГОРА

Без претходне објаве рата Немачка је напала Краљевину Југославију 6. априла 1941. године, када су у раним јутарњим часовима уследили ваздушни напади по градовима широм земље и када су немачке оклопно–механизоване снаге прешле бугарску, румунску, мађарску и аустријску границу. Немачке јединице из састава 60. пешадијске (моторизоване) дивизије под командом генерала Еберхарта ушле су у Ниш 9. априла 1941. године и успоставиле своју управу. По освајању града, формирана је Фелдкомандатура 809, која је обухватала зајечарски, нишки, лесковачки и крушевачки округ, а имала је седиште у згради тадашње Моравске бановине. Упоредо са фелдкомандатуром, основана је фелдјандармерија, која је у граду обављала службу војне и привредне полиције.² У извештају Команде позадине 11. армијског корпуса од 27. априла 1941. године стоји да се у нишком заробљеничком логору налази 4.500 ратних заробљеника.³

До краја јуна 1941. године уређене су магацинске просторије, подигнута ограда од бодљикаве жице и уведено електрично осветљење. На оградивању су били ангажовани радно способни цивили и Јевреји, под будним надзором немачких војника. Логор је формиран од стране СС капетана Хајнриха Бранта, који

² Д. Живковић, Д. Дејановић, М. Миловановић, Ђ. Стаменковић, *Ниш у вихору ослободилачкој рати*, Нови Сад, 1968, 114.

³ Б. Лазић, *Сведочења о ратним заробљеницима војске Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, 133; Иван Митић, *Бекства из логора на Црвеном крсту*, Ниш, 2014, 4.

Сл. 3 Немачки војник у касарни коњичког пука „Обилић“ октобра 1941. На фотографији је јасно уочљива табла на којој је стрелица на којој пише *Lager kommandantur* (команда логора), приватна колекција Душана Митровића.

је вршио дужност шефа нишког Гестапоа и официра за везу, са главним станом у Београду и налазио се неформално под заповедништвом *Aussenkommando Nisch*, а директно под командом службе *Befehlshaber und des SD (BdS)* и његовог другог одељења, које је задужено за стварање логорске мреже широм окупиране Србије.⁴ Први заточеници су доведени у логор септембра 1941. го-

⁴ Наређење војноуправног команданта Србије од 21. VIII 1941. ВА, Мф. -В., Т-501, Р-249, С-862.

дине. Док није расформиран (14. септембра 1944), био је први од три логора смрти у Србији (Ниш-Шабац-Београд).

Логорски комплекс био је простран, састојао се из правоугане зграде са приземљем, спратом и поткровљем. У приземљу су биле четири велике и две мале просторије – собе. Велике собе обележене су бројевима 11, 12, 13 и 14 и служиле су за смештај затвореника, док су мање собе биле без бројних ознака. Једна од њих коришћена је за саслушавања и мучења а друга за команди-ра страже. На првом спрату распоред просторија је био следећи: амбуланта, берберница за немачке војнике и собе нумирисане бројевима: 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9.⁵

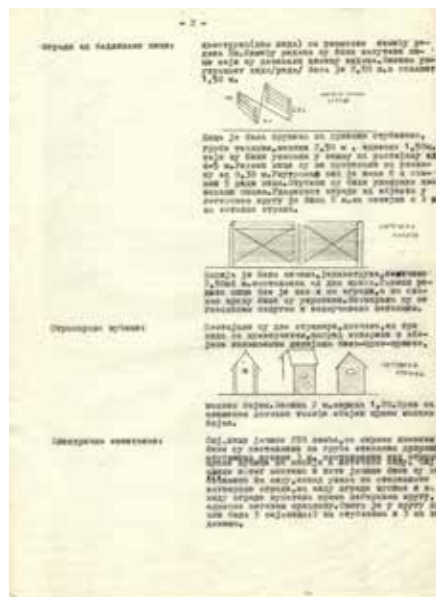
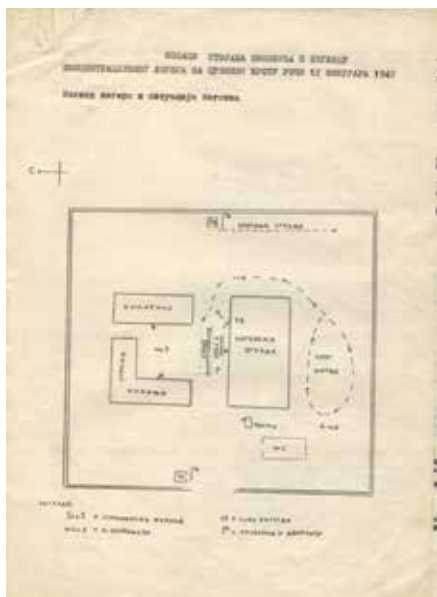
Двориште је било квадратног облика и подељено на два дела. Мањи део иза зграде, према истоку, служио је као „шеталиште“, а већи део као апел плац, где су се затвореници сваког јутра и вечери постројавали ради пребројавања и прозивке. Двориште логора је било ограђено бодљикавом жицом. Први ред жице, ближи логорској згради, био је висок око два до два и по метра, а други је био висок између три и четири метра.⁶ Између ова два реда ограде налазили су се катури бодљикаве жице, популарно названи „јеж“.

У почетку је немачка посада користила за смештај једину правоугаону зградицу, док се до средине 1942. налазила испред логорске зграде квадратна зграда, бивша поткивачница, која је служила првих година као кухиња.⁷ Након два бекства (фебруарског и децембарског) која су се догодила 1942, Немци одлучују да подигну ниво безбедности логора. Бивша поткивачница се руши,

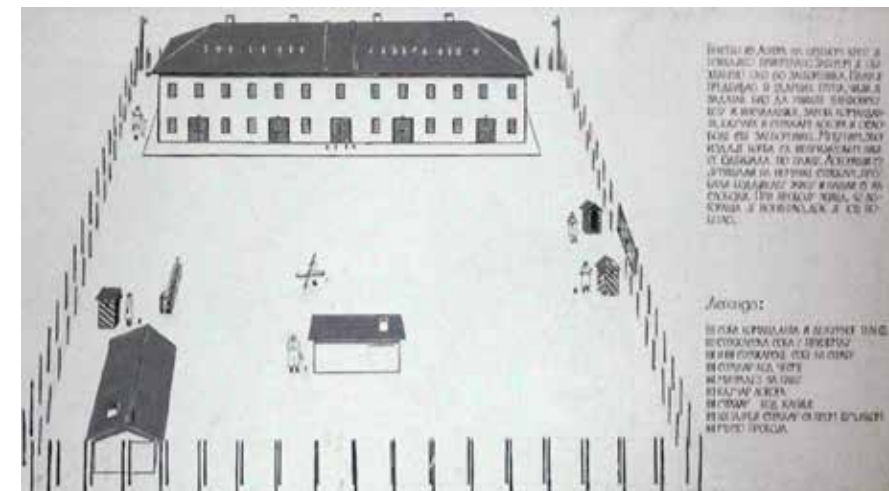
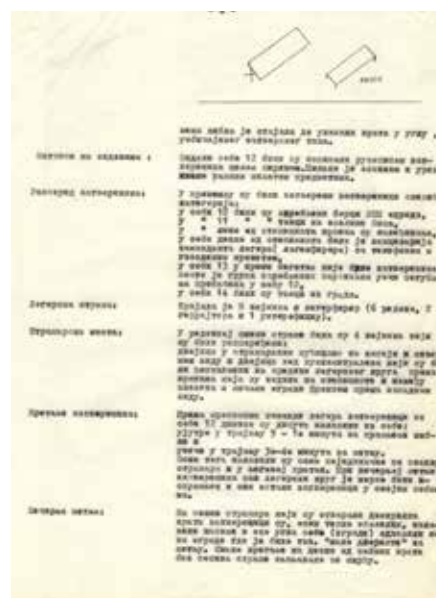
⁵ ИаН, Мф I/510-520.

⁶ Народни музеј Ниш, *Књига изјава учесника у ратима 12.2.1942. године, књига VI, изјава Момира Вуловића, 13. (У даљем тексту: НМН, изјава)*; Небојша Озимих, *80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар“*, Ниш, 2021, 19-20.

⁷ НМН, МК12, студ. материјал, књ. 21, изјаве Јордана Петровића и Живојина Игњатовића; Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш-Београд, 1983, 71.

Сл. 4-8 Опис логора уочи бекства 12. фебруара 1942. и самог бекства (НМН, МК12, изјава Стојана Николића)

Сл. 9 Реконструкција организације бекства 12. фебруара 1942, према казивању преживелих логораша (НМН, МК12, студијски материјал)

ограда од бодљикаве жице се вади и током 1943. граде се две правоугаоне зграде за потребе логорске посаде. У поткровљу се праве самице, уместо ограде од бодљикаве жице и дрвених осматрачница прави се висок бетонски зид са две бетонске осматрачнице. Уз овако подигнуте мере безбедности, више није могло бити говора о бекству.

1.3. КАТЕГОРИЈЕ ЗАТОЧЕНИКА ЛОГОРА

У логору нису сви затвореници подједнако третирани. Подељени су у четири категорије чији су припадници доживљавали различиту судбину:

Прву категорију чинили су таоци који су служили за стрељање у случају одмазде: за једног убијеног окупаторског војника било би стрељано 100, а за једног рањеног 50 талаца.⁸ Они су најчешће хватани у насумичним рацијама и камионима довожени у логор. Чинили су више од половине заточеника логора.

Друга категорија затвореника били су Јевреји, који су у логор доведени ради психичког и физичког уништења као нижа, неаријевска раса. Јевреји су у логору били привремено, до даље депортације или, најчешће, до масовне ликвидације на Бубњу. Обављали су разне послове у логору, а посебно су били одређивани за копање заједничких рака на Бубњу. На овом послу су их, после уништења, заменили Роми, који су приликом хапшења и депортовања слично третирани.

Трећа категорија затвореника била су лица ухапшена под сумњом да припадају или сарађују са Народноослободилачким покретом (НОП) и њиховим војним јединицама. Из ове категорије узимани су затвореници ради стрељања, због одмазде и из-

⁸ Доласком генерала Бадера, новог заповедника Србије, од децембра 1941. квота је смањена на 1:50 и 1:25; Мирослав М. Миловановић, н. д, 63.

двајани су континенти за интернацију у нацистичке радне логоре у читавој Европи.

Четврту категорију затвореника чинили су ухапшени и доведени под оптужбом да припадају или сарађују са Југословенском војском у отаџбини.

Наведене групе логораша углавном су доводили Немци и Бугари после саслушања у полицијским и војним затворима или право из акција у којима су били заробљени или ухапшени.

1.4. СТРЕЉАЊА И УНИШТАВАЊЕ ТРАГОВА ЗЛОЧИНА

Стрељања су у периоду јул-септембар 1941. вршена најпре на Делијском вису, а већ од октобра на брду Бубањ и то уторком и петком.⁹ Камиони су углавном долазили иза поноћи, вршена је прозивка оних који су предвиђени за стрељање и тако одвожени на Бубањ. Последња група логораша стрељана је на Бубњу јула 1944. године¹⁰ и њу су чинили логораша из логора Сајмиште, Бањица и Ниш и других полицијских затвора као придодати Специјалној радној команди (1005) чији је задатак био ископавање телесних остатака стрељаних и њихово спаљивање.¹¹ Од марта до јула 1944. године, ова група је спаљивала трагове злочина на Бубњу да би потом били стрељани логораша који су ангажовани на ископавањима.¹²

Месец дана касније, притиснути са југа и истока, након преласка Бугара на страну савезника (2. септембра) Немци се спремају за повлачење. Спаљују целокупну архиву логора 13. сеп-

⁹ НмН, МК12, изјава Живојина Павловића.

¹⁰ ИАБ, BdS, досије В-1405.

¹¹ М. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd, 1979, 209.

¹² НмН, фонд КОЗАРА, кут.1, ф, 67.

тембра, када убијају последњу групу заточеника логора - њих 36. Наредног дана логор је био расформиран и напуштен.¹³ Само месец дана касније, 14. октобра 1944. године, Ниш је ослобођен.

1.5. ПРИКУПЉАЊЕ МЕМОАРСКЕ ГРАЂЕ

Најстарије снимљене и сачуване изјаве преживелих логораша, учесника пробоја логора 12. фебруара 1942. године, су оне које су браћа Павле и Фрањо Ваш дали Бранку Ножици, сараднику Народног музеја Ниш давне 1955. године. Интензивније сакупљање мемоарске грађе почиње 1960. године, када се рађа идеја да наредне године буде обележен јубилеј — 20 година од устанка — формирањем бројних меморијала на територији Југославије. На простору читаве југоисточне Србије није било погоднијег места за едукацију ученика основних и средњих школа од простора некадашњег нацистичког логора у Нишу. Истовремено, када је расписан конкурс за архитектонско решење спомен-парка Бубањ, донета је одлука да се простор некадашњег логора претвори у својеврстан музеј. Захваљујући бризи и разумевању Народног одбора општине Ниш, 26. јануара 1961. године формиран је Одбор за оснивање и уређење Меморијалног музеја у концентрационом логору на Црвеном крсту. Недељу дана касније, 2. фебруара исте године, одржана је прва седница Одбора од 18 чланова за оснивање Музеја у логору, којој су присуствовали и представници свих друштвено-политичких организација, Завода за заштиту споменика Републике Србије и радници Народног музеја.

Народни одбор општине Ниш је након оснивања Одбора предузео потребне мере за откуп логорске зграде, те је за суму од

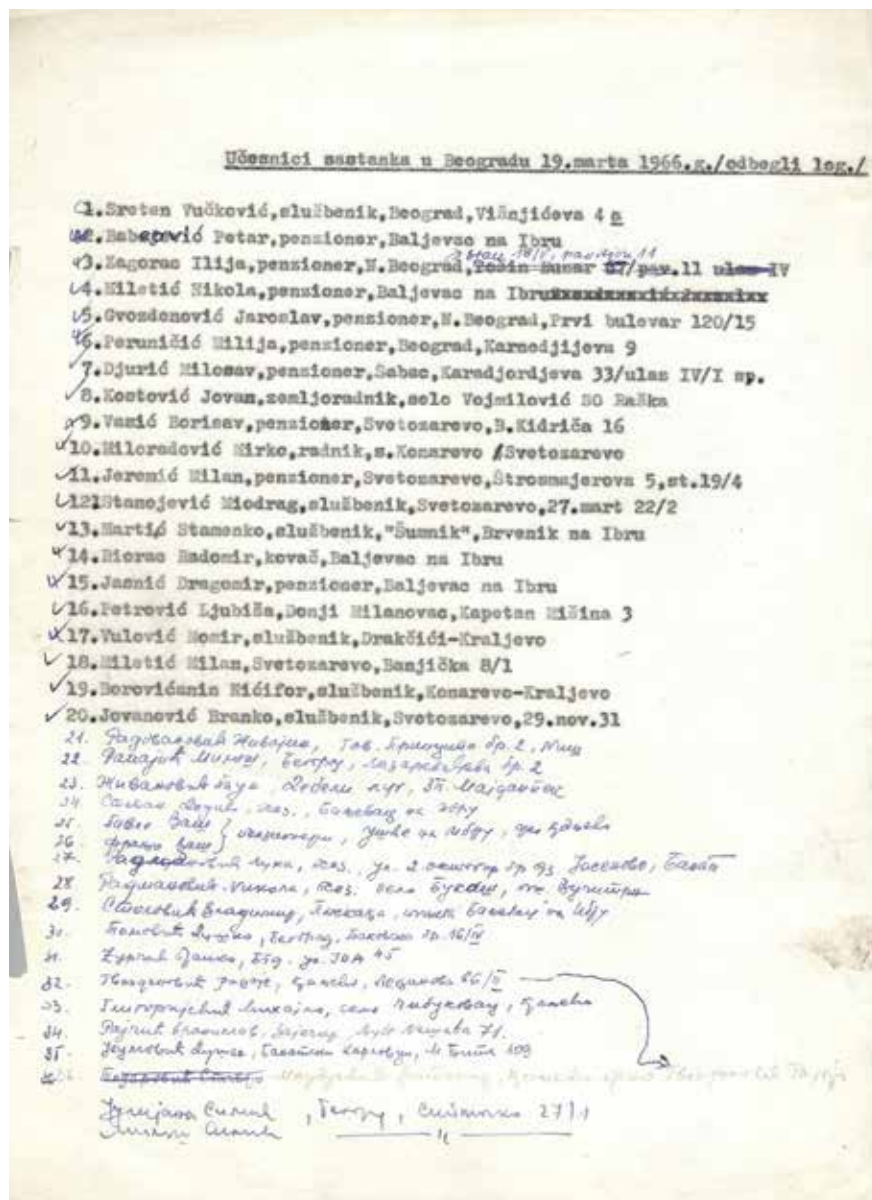
¹³ Небојша Озимих, *Последњи дани логора на Црвеном крсту*, Зборник Народног музеја Ниш, бр. 27/28, Народни музеј Ниш, Ниш, 2020, 83-93, 84-85.

12.000.000 тадашњих динара откупио цео логорски комплекс од ондашњих војних власти. Исти комплекс је 15. новембра 1961. године предат Народном музеју у Нишу да се о њему стара, руководи пословима на уређењу будућег Меморијалног комплекса, као и да прикупља архивску и мемоарску грађу преживелих заточеника логора за наредну поставку.

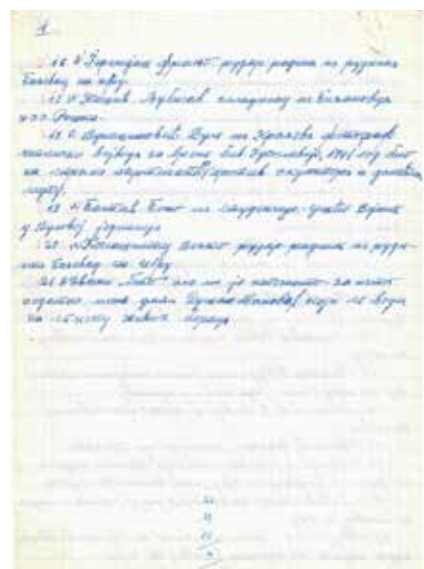
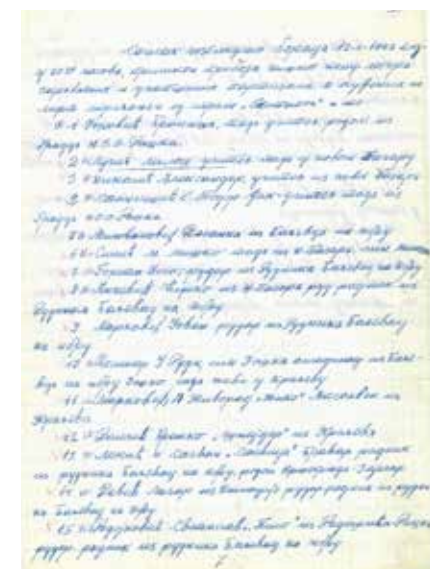
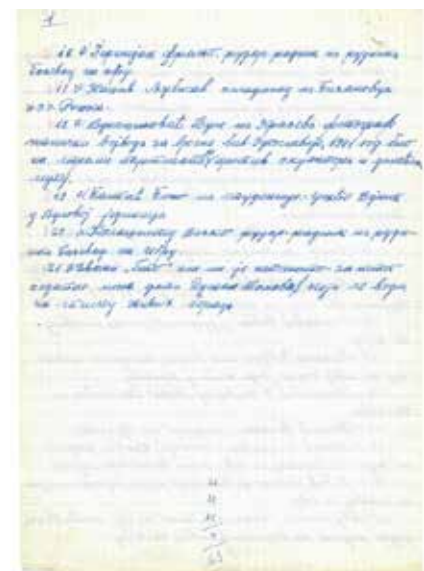
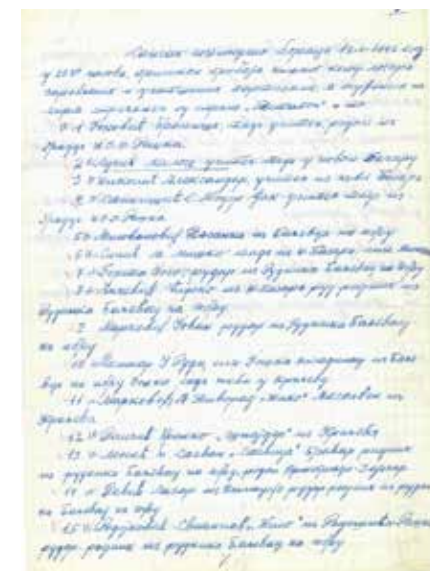
Тако започиње организовано и интензивно прикупљање музејског материјала, личних предмета логораша. Како је логор био препознатљив по првом организованом бекству логораша, било је неопходно реконструисати тај догађај, што је, опет, изискивало проверу података о бегунцима који су преживели Други светски рат. Посвећеним радом Бранка Ножице, сарадника Народног музеја Ниш, већ до 1965. године су идентификовани сви преживели бегунци. Они су се 19. марта 1966. окупили у Београду, када је већина њих изложила своју логорашку историју — од заробљавања, дотеривања у логор, преко тортуре и бекства преко жица до даљих активности.

На овом састанку је један од организатора пробоја логора Душко Томовић предложио, што су једногласно прихватили сви присутни, њих 36, да се поднесе иницијатива да Бранко Бјеговић буде преложен за народног хероја. Није нам познато шта је даље било са овом иницијативом али је сасвим извесно да је на основу ових изјава у потпуности реконструисан пробој логора 12. фебруара 1942. године као и улога појединих људи у организацији самог бекства. Ова мемоарска грађа је послужила као основ за формирање поставке 1967. и писање обимне монографије Мирослава М. Миловановића *Логор на Црвеном крсту* (1983) као и појединих публикација информативног карактера.

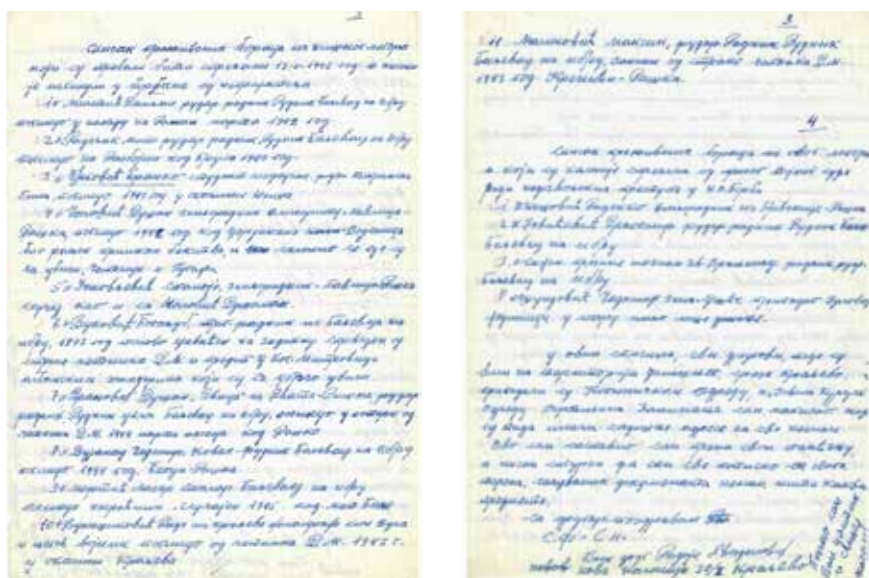
Од учесника састанка накнадно је тражено да писмено доставе сазнања о учесницима пробоја логора па су ти подаци додатно укрштани. Овде доносимо извештај Радивоја Гвозденовића из Краљева.

Сл. 10 Списак учесника састанка преживелих логораша са Бранком Ножицом (19. март 1966) НмН, МК12, студијски материјал.

Сл. 11-16 Извештај Радивоја Гвозденовића послат Бранку Ножици после састанка у Београду НМН, МК12, студијски материјал.

1.6. НЕДОСТАЈУЋЕ ИЗЈАВЕ

Чак ни све прикупљене изјаве нису могле да буду унете у ову књигу сећања у свом изворном облику јер су у процесу прекуцавања са аудио траке, највероватније због уштеде времена и материјала, оне препричане. Више десетина таквих изјава нису део ове књиге. Са друге стране, изјаве неких бегунаца који су преживели рат није било могуће узети јер су се, после бекства из логора, прикључили јединицама ЈВуО и након рата отишли у друге земље где су се и упокојили.

Сећања учесника бекства из нацистичког логора у Нишу, услед временске дистанце и услова под којима су били заточени, варирају када су у питању лична имена, што је потпуно разумљиво. Једни друге су углавном препознавали по надимцима или по месту порекла, па отуда понека нејасна идентификација личности.

1.7. ОКОЛНОСТИ ПРЕ ДОВОЂЕЊА У ЛОГОР

На овом месту треба истаћи да су скоро сви логораши из тзв. Копаоничке групе заробљени од стране јединица Машана Ђуровића који је још од прогласа Косте Пећанца, крајем августа 1941, остао лојалан Кости Миловановићу и легализовао се код Немаца.¹⁴ После његове акције током новембра и децембра 1941. године, његове јединице су извршиле реокупацију Рашке, а колаборација Машана Ђуровића са Немцима је постала неповратна. Од овог ударца дуго нису успеле да се опораве јединице Народноослободилачке борбе у овом крају.¹⁵

О тадашњем утицају Машана Ђуровића у области Рашке пише учитељ Тихомир Ђорђевић у свом дневнику:

„Тај Машан држао је у руковођењу цео овај крај, целу ибарску долину, све од септембра 1941. године па све до данас (март 1943, М. Ж.)... Тукао је, доносио пресуде сам, био је командант Рашке групе војвода, срески начелник, старешина среског суда, командант места, командант српске државне страже, хапсио је, пуштао, убијао, стрелао, хватао младиће под фирмом да су партизани, хватао праве партизане, терао у Ниш на стрељање, слао у Косовску Митровицу и шта све није радио.”¹⁶

Најдетаљнија биографија Машана Ђуровића изнета је у овде цитираном делу др Милутина Д. Живковића и кроз њу се можда најтачније може сагледати ситуација у којој се нашао Копаонички партизански одред непосредно пред разбијање и заробљавање већине бораца од којих ће многи бити заточени у нишком концентрационом логору на Црвеном крсту.

Из сећања преживелих логораша види се одређена матрица у понашању четника под командом Косте Миловановића Пећан-

¹⁴ Милутин Д. Живковић, *Рашки пут војводе сухојланинској Машана Ђуровића (1941–1943)*, Лесковачки зборник, LIX, Лесковац, 2019, 306–310.

¹⁵ Исто; ВА, НДа, кут. 1641, ф. 20, док. 3, 1.

¹⁶ Исто, 312. Подвукао Н. О.

ца: након заробљавања следила су саслушавања после којих су заробљеници транспортовани у четнички затвор код Ђеле-куле, који су такође контролисале јединице К. Миловановића Пећанца. Ту су заробљени остајали све док од Немаца нису добили гарантовану награду након чега су пребацивани у логор на Црвеном крсту. Овде су следила брутална саслушавања, а сам боравак у логору се најчешће завршавао стрељањем на Бубњу.

Имајући у виду све наведено, разумљиво је изненађење посаде логора када је, само пет месеци од оснивања логора и месец дана од довођења заробљеника, група од 147 логораша покушала бекство преко бодљикавих жица - њих 105 је успело. Пошто су шесторица погинула тражећи везу са најближом четом, може се рећи да је 99 заробљеника успело да преживи бег. Према укупном билансу, 73 логораша су, после пробоја, учествовали у НОР, од којих је њих 33 погинуло у борбама и стрељано по откривању, а 18 је добило Партизанску споменицу 1941; шесторица су се активирала у Југословенској војсци у Отаџбини док се остатак пасивизирао најчешће у месту рођења и живљења.

1.8. ЗАДАТАК КЊИГЕ

Прикупљена мемоарска грађа, испоставиће се, била је вишеструко корисна како у формирању сталне поставке у новоформираном Меморијалном комплексу „12. фебруар” (1967), тако и у стварању уметничких дела – играних филмова *Лаџер Ниш* Микија Стаменковића (1987) и *Бекство* Миодрага Игњатовића (2017), документарних филмова *Концентрациони логор Црвени крст – Ниш* Милутина Здравковића (2008), *Последњи Жилник* Димитрија Анакијева (2009), *У жицама лаџера Ниш* Марије Крстић (2013), *Нишки логор* Ђорђа Шуњеварића (2015), *Приче о породици Мангил* Александра Радивојевића и Монике Станковић (2015), *Прича о слободи* Владимира Ђорђевића (2016), *Праведници међу*

народима Соње Урошевић (2019), *Породица Рагман пре и после логора* Соње Урошевић (2019), *Знасте ли ко је био Хранислав Савковић?* Соње Урошевић (2019), *Др Велизар Пијаве* Соње Урошевић (2019), *Стубови сећања* Драгана Милића, *80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар”* Драгана Милића (2022).¹⁷

На основу изјава преживелих логораша настала су бројна историографска дела. Због тога смо се одлучили да приредимо избор интегрално забележених сећања преживелих учесника бекства 12. фебруара 1942. године. Задатак ове књиге је да на једноставан начин приближи читаоцу атмосферу у логору уочи бекства и да сачува сећање на несвакидашњи чин групе родољуба који је оставио дубоки траг у националној историји. Нужно је имати у виду да је бекство из логора 12. фебруара 1942, самим тим што је било прво организовано, одјекнуло у читавој тадашњој поробљеној Европи, што спомен на овај догађај чини још значајнијим.

Као додатак књизи доносимо списак особа које су стрељане одмах након бекства – 16, 17. и 19. фебруара 1942. Како су стрељана лица била довођена на стражиште камионима из нишког логора и Казненог завода, а јединствена листа стрељаних никада није направљена, потрудили смо се да што приближније реконструиремо број и идентитет жртава.

На крају, аутор захваљује рецензентима проф. др Саши Марковићу и др Јовану Златићу, као и издавачу - Музеју жртава геноцида који је препознао значај објављивања овог дела. Посебну захвалност аутор дугује Дејану Ристићу и др Ненаду Антонијевићу на корисним сугестијама у стварању ове књиге.

У Нишу, фебруара 2024. године

¹⁷ Небојша Озимих, *80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар”*, Ниш, 2021, 99.

ДРУГИ ДЕО

СЕЋАЊА НА БЕКСТВО

Петар Бабеовић (21. 10. 1907, Злот, Бор), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју одлази у Злот, где се легализује. Сећање на бекство дао Бранку Ножици, сараднику Народног музеја Ниш, фебруара 1955. године.

„10. фебруар 1942. год. Излазимо на вечерњу шетњу. У кругу се ништа нарочито не примећује. Сви смо били спремни и решени да успе. Многи су нешто најнуж-

нијих ствари спремиле. Спремиле се и тешки болесници Браниша Јоковић¹⁸ и чича Младен.¹⁹ Кад смо отрчали са шеталишта на зборно место, са ког је требало да се донесе слобода, наилазимо на стражаре растурене на све стране са машинкама на готовс. Па и команданта логора и гефрајтера са откоченим пушкамитраљезима. Ово је доказивало да је завера откривена. Пошто ко-

¹⁸ Браниша Јоковић - Брана, рођен 19. децембра 1912. године у Градцу код Рашке, учитељ у Рашкој, Заробљен од четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године у Градцу као борац Копаоничког ПО. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша у Нишу (НН, МК12, картон логораша, бр. Ј/46; М. Миловановић, 292; Жртве логора Ниш, 234).

¹⁹ Младен Јоновић, рођен 6. маја 1891. године у Плавни код Неготина, колар. Заробљен од четника Косте Пећанца као борац Крајинског партизанског одреда. Умро 11. фебруара 1942. године у соби бр. 12 нишког концентрационог логора од последица пребијања. Закопан од стране Јевреја иза логорске жице у једној њиви (НМН, МК12, изјава Милана Страјиновић, 8; М. Миловановић, 292; Жртве логора Ниш, 235).

мандант пркосно идући преброја строј, нареди да се улази. Знака за акцију нема.²⁰ Враћамо се унутра. Увече су неки извођени на саслушање и батинање.²¹

11. фебруар 1942. У соби се дознало да се раке, заједничке, већ копају. Истовремено се расправљало ко је издајник. Све ово утиче да се са више чврстине остаје при плану, само се очекује моменат. Опет очекујемо вечерњу шетњу. Поподне долази Хамер²² за кога се надамо да ће отићи, али се и поред тога остаје при одлуци. При изласку на шетњу, сви су весели сем криминалаца који су нервозни као да траже моменат да откривањем завере спасавају себе. По повратку у круг иста јучерашња слика: стражари распоређени још боље, наоружани, поред команданта и Геффрајтера и Хамер држи машинку као и још један официр из њихове пратње. Њихово држање, пркос, доказивали су нам да су упознати са нашим намерама. Знак за напад ради тога не долази. Враћамо се у собу. Опет код многих разочарење. И ово вече су неки извођени, саслушавани и тучени. Криминалци већ отворено прете да ће да пријаве.

12. фебруар 1942. године. Кад је хлеб донет обавештени смо да су раке ископане и да се иде сутра камионима у 4 часа. Сад је постало јасно зашто су неке другарице са спрата давале знакове рукама, показујући на капију. У време пуштања на вечерњу шетњу не пуштају. Стража је удвостручена. Из круга излазе кола која су дотерала сламу на друго одељење. Капија на кругу се закључава. Пошто су закључана врата на свим осталим собама, нарочито онима одакле су Јевреји извођени да раде као послуга, зачу се отварање врата на нашој соби, касније, али тим и погодније јер мрак је био гушћи. Ово унесе радост бар код нас

²⁰ Из казивања других логораша знамо да се ради о организаторима бекства (прим. Н. О.).

²¹ Према казивањима преживелих логораша Немци су те вечери озбиљно претукли Вула Вукашиновића, Брану Ђурчића и Сретена Вучковића (прим. Н. О.).

²² Дошао је у логор (прим. Н. О.).

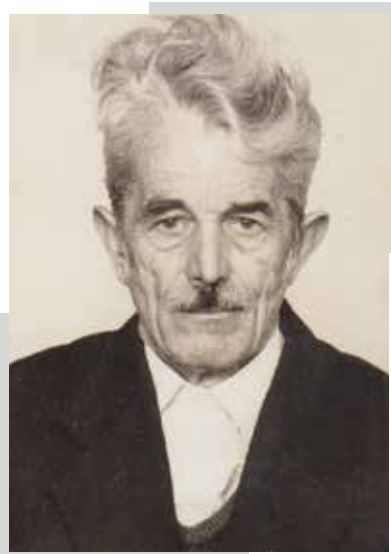
прозваних и оних који су разумели напомену команданта логора кад смо дошли 'да треба да знамо да смо у гестаповским рукама'. Опет сви излазе, али се мотри на криминалце. На шетњи се очима споразумевамо, храбримо. Шетајући из уста многих чух промук 'ааааа!' иза чега су многи изговарали: 'Издани смо!' Пођох највећој збијеној групи према ћошку собе 12, одакле у исти мах чух узвик Бранка Бјеговића²³: 'Издани смо, напред браћо!' Видим гушање, око она два стражара. Неки су већ на жици. Њих је видео стражар који је био код клозета, и отворио ватру, чиме је алармирао и осталу стражу. Прескочио сам жицу према средини зграде, јер су направљени прелази већ били под дејством машинки, било од клозета, било са спрата.

Пошао сам ка градском пољу где сам видео многе другове како се растурени повлаче ка брду. Био сам изнад пруге за Виник кад су из фабрике почеле да завијају сирене, и да падају светлеће ракете.²⁴ На Винику сустигосмо учу Милију Перунич-

²³ Бранко Бјеговић је рођен у Глини, у Хрватској, 5. априла 1920. године. Школовао се у Глини, Загребу и Бихаћу. Због политичког деловања суђено му је 1936. и 1938. године. Права је студирао у Загребу и радио као надничар у пореској управи. Окупација Југославије, 1941. године, затекла га је у Новом Саду, одакле је прешао у Београд, па врло брзо у Краљевачки партизански одред. После успешних борби у Краљеву, на Копаонику и у Драгачеву, заробљен је у селу Руднице и одмах пребачен у логор Црвени крст у Нишу Један је од организатора бекства из логора 12. фебруара 1942. године, при чему је спасено 105. живота логораша. Као борац Озренског партизанског одреда погинуо је на задатку, недалеко од самог логора. У Озренском одреду Бранко је имао посебну ударну десетину која је изводила борбена дејства од Церја до Малче и од Малче до Хума и Комрена. Према једном извештају Српске државне страже у Нишу, највероватније је Бранко са својом десетином упао у село Горњи Комрен, ноћу између 22. и 23. јула, и лепио плакате „Устајмо у партизане“ и „Помажимо партизане“. 8. августа 1942. године погинуо при покушају бекства.

²⁴ Овај детаљ најсликовитије говори колико су Немци били изненађени бекством. Према овом опису, сирене су се огласиле тек неких петнаестак минута колико је изнемогло логорашу било потребно да кроз снежне намете дотрчи од логора до пруге у подножју Виника (прим. Н. О.).

ића²⁵ да држи рањеног учитеља Ацу Николића²⁶ и Милана Марковића, кројача из Краљева. Доведемо их до једног водног јаза где их оставим да нађем прелаз, али их по повратку не нађем. Преко ноћи сам дошао у једно село, па даље у Лалинце, у сврљишком срезу, а одатле у Лабуково, где од учитеља добијем везу за озренски одред у коме нађем многе избегле другове.”

Раде Биорац (20. 12. 1916, Баљевац на Ибру), ковач у Ибарским рудницама, борац Копачничког НОП одреда, по пробоју ступа у Топлички НОП одред, остаје неколико месеци и напушта га. После рата живео у Јошаничкој бањи. Носилац Партизанске споменице 1941. Сећања на дане проведене у логору испричао је сараднику Народног музеја Ниш 6. фебруара 1955. године у Јошаничкој бањи.

„Године 1941. ступио сам у Рударску чету Копачничког одреда, као активни борац. Заробљен сам 19. децембра 1941. Саслушаван сам у Рашкој од стране Милановића и Томашевића. У затвору ме је тукао Лешанин и други.

²⁵ Милија Перуничкић, учитељ, 1906, Слатина, Чачак, борац Чачанског НОП одреда, по пробоју ступа у Сврљишки НОП одред, а затим иде у свој крај, ухапшен и отеран на Бањицу, а одатле у Маутхаузен. Преживео Други светски рат.

²⁶ Александар Николић, учитељ, 17. 3. 1914, Нови Пазар, живео и радио у околини Рашке, борац Копачничког НОП одреда, у пробоју тешко рањен, другови га донели до Јасеновика и Грбавче где је лечен под заштитом Сврљишко-нишавског НОП одреда. Откривен код Јасеновика, ухапшен и стрељан у лето 1942.

За Ниш сам спроведен 21. децембра у другом транспорту, камионом до Трстеника а после возом до Ниша у који смо стигли 22. децембра. Спроводио нас је бивши жандармеријски поднаредник Крсман Маринковић. У Нишу у четничком штабу примио нас је мајор Микић. Одатле смо спроведени у њихов логор код Беле-куле, који је био у једној бараци бивше војно-санитетске подофицирске школе.

7. јануара у логор је долазио шеф Гестапоа и шеф Специјалне полиције Живановић, који су нам претећим тоном много нешто говорили, а на крају нам рекли да ће они радије стрелјати шачицу комунистичких бандита него да страда сав српски народ.

9. јануар. Вођени смо на купање и парење одела у Хигијенски завод где смо били послужени.

12. јануар. Под јаком стражом градске полиције спроведени смо кроз град за немачки логор Црвени крст. Дебели командир градске полиције саопштио нам је да идемо код Немаца за таоце и да се ништа не плашимо. На крају је поменуо да не покушавамо да бежимо јер ће сваки ко буде покушао бити стрељан. Мраз је био велики, снег је падао. Упоредо са нама ишло је неколико родитеља који су хтели да виде где ћемо. У кругу немачког логора у Црвеном крсту предати смо Немцима. Док смо стајали, разгледали смо по кругу, што разљути команданта па неке изудара, псујући и напомињући ‘да смо сада у гестаповским рукама и да ћемо се ту научити реду’. Уведени смо у собу број 14 где смо нашли другове раније спроведене, већином борце Рударске чете. У соби никаквог намештаја, мало сламе само за раније дотеране затворенике, те смо ми легли на мокар - чист бетон. У соби је био собни старешина Бранко Бјеговић, а било је и много других другова из рударске чете Копачничког одреда.

22. или 23. јануар. Морали смо да се спремимо да пређемо у собу број 12, јер је требало да се ова соба испразни за нове за-

творенике.²⁷ У соби број 12 нашли смо готово све другове раније дотеране. У соби је био собни старешина Аца, кога су звали још и коцкар, али је нашим доласком смењен и на његово место постављен Бранко Бјеговић, што је Ацу разљутило. Нашим доласком, у соби 9×9 метара било је око 150 људи.

Од првог фебруара у собу је доведен и четврти транспорт из Рашке, који је састављен од партизана а и од четника са Вулом Вукашиновићем на челу.²⁸ И они су тучени исто вече, али због неких револверских метака нађених на месту претреса.²⁹ Тучени су и друго вече. У соби је било и криминалаца.

Још по доласку у ову собу направљен је план о бекству, о коме је Вуле Вукашиновић знао. По том плану било је предвиђено ко ће да удара на: митраљез, команданта, поједине стражаре, да прекине електричну жицу и телефон, да отвара капију и врата других соба, да води заробљенике и болеснике, да носи муницију. На акцију према плану требало је да се пође са зборног места када би командант наредио да се улази у собу. Дан за напад био је одређен - 10. фебруар. О некој припреми за бекство начули су криминалци, а ускоро и Немци, те су ускоро предузете мере предострожности, које су удвостручене.

²⁷ Прелазак у собу број 12 био је пресудан за даљу организацију припреме бекства из логора. Овде су се они нашли са својим познаницима којима је већина могла да се повери (прим. Н. О.).

²⁸ Вукашин Вукашиновић – Вуле, рођен 22. фебруара 1893. године у Нишу. Фотограф у Краљеву, борац у балканским и Првом светском рату и четнички војвода ибарски у Другом светском рату. Заједно са партизанским јединицама се борио против Немаца, Бугара и јединица које су сарађивале са окупаторима. Заробљен од четника Косте Пећанца јануара 1942. године у Предолу испод планине Гоч као командант Ибарског четничког одреда. Био је један од организатора пробоја логора у Нишу и погинуо 12. фебруара 1942. године приликом истог пробоја. (Жртве лагера Ниш, 121; Александар Динчић, Вукашин Вуле Вукашиновић (1893-1942), један од организатора пробоја у нишком концентрационом логору, Зборник, 31, Народни музеј Ниш, Ниш, 2022, 47-62.

²⁹ Према неким изјавама меци су припадали Вулету Вукашиновићу.

8. фебруар. Извођени смо ради купања, прања одела и промене ситне, вашљиве сламе. Напољу је врло хладно, а и снег велики. Купатило мало, а и апарат за прање одела, те смо онако голи чекали напољу дрхтећи. Слама се пушила, па смо онако голи и боси скакали по њој да бисмо се загрејали, трљајући се леђима. Док смо тако чекали, дошао је у круг санкама шеф Гестапоа Хамер, те је прозвао 80 људи и наредио да стално убудуће ови прозвани стају у посебан строј. Пошто је он отишао, вратили смо се на купање, за које време је одело било готово, а и слама промењена, те смо се вратили у собу где је настало нагађање зашто је одвојен транспорт. У то време у соби се пронела вест да се копају раке.

8. фебруар. Решено је да се изведе план бекства - после вечере и шетње. Али, када смо дошли на зборно место, стражари су били у приправности са пушкама на готовс, па и сам командант и гефрајтер³⁰, са откоченим машинкама о врату, те су просто пркосили. Ваљда је то утицало да Беговић не даде знак за напад. По повратку у собу многи су били утучени, а многи су то разумели да је план откривен. Због тога су неки извођени на саслушање и батинање. Решено је да се опет покуша са остварењем плана о бекству и опет се очекивало пуштање на вечерњу шетњу. Знано се да је Хамер дошао, али смо се надали да ће отићи. Видели смо да смо се преварили кад смо дошли на зборно место, не само да су били стражари и гефрајтери наоружани у приправности, него је и сам Хамер са још једним официром имао приправно оружје, те се опет није дао знак за бекство. У соби су многи били још више разочарани.

12. фебруар. Када смо пуштени у шетњу сви смо се већ спремили за извршење плана, поздрављали смо се и храбрили један другог. Био сам на средини шеталишта кад сам чуо глас: 'Издани смо, напред!'³¹ Пошто сам видео неке другове на жици, пошао

³⁰ Гефрајтер - војни старешина најнижег чина (између редова и каплара) у аустроугарској или немачкој војсци (прим. Н.О.).

³¹ Сви се различито сећају усклика који се приписује Бранку Бјеговићу. Неки кажу да

сам према већ направљеном прелазу код клозета да бих се пребацио преко жице, али је стражар код клозета дејствовао, те се брзо савијем и бауљајући дођем до прелаза према соби 12, али и тај прелаз је био под ватром, па се вратим средини и раскопам снег и кроз жице се провучем. Кад сам био у пољу, сустигнем друга Милана Лабуса³² и Фрању Вашу³³, па смо прешли лево. Пролазећи поред неке радио станице, крај које је био немачки стражар који је мислио да јуримо на њега те побегне, а ми продужимо. Исто вече смо дошли у једно село, али нисмо смели да се јављамо никоме. Ушли смо у једну сламару и преспавали. Сутрадан домаћица пошаље девојчицу да тражи јаја, која кад нас виде, уплаши се од нас, те алармира родитеље и комшије да дођу код нас. Дуго смо их убеђивали да нас не предају иако су неки од присутних тражили да то учине. Један од присутних предложи да нас пребаце преко Нишаве, што одмах и учине, пошто нам дадоше нешто хране. По упутству оног што нас је отпратио, пошли смо према селу Лалинцу, које је било потопљено те се људи већином иселили из села. Ту нађемо једног старог човека чији су синови у партизанском одреду, који нам даде хране и обавести нас како да пређемо Мораву и куда да идемо да бисмо најбрже дошли до партизанских јединица. Пошто смо прешли Мораву, пређемо село Азбресницу, а одатле у близини, на неколико километара, нађемо једну чету Јастребачког одре-

се чуо узвик: „Другови, издаја, на жице!”, други су цитирали само део о издаји као Биорац: „Издани смо, напред!” И поред различитих интерпретација Бјеговићевог позива, остаје чињеница да је он дао смер бекства преко жица (прим. Н. О.).

³² Погрешно навођење имена. Ради се о Васи Лабусу, рудару у руднику Бело Брдо на Копаноику, који је рођен 1914. у Великој Попини код Грачаца, Карловац. Био је борац Копаноичког НОП одреда, у пробоју тешко рањен, одлази у Топлички НОП одред, лечен у земуници недалеко од Азбреснице, где је после извесног времена нађен и убијен (АЈ, Ж - 0429013008; Жртве лагера Ниш, 265).

³³ Фрања Ваш, 12. 12. 1907, Мокрин, Велика Кикинда, рудар Ибарских рудника, борац Копаноичког НОП одреда, по пробоју ступа у Топлички НОП одред, носилац Партизанске споменице 1941.

да. Доцније су четници ударили на село, нађу Лабуса у скло- ништу и стрељају га.³⁴”

Павле Ваш (4. 10. 1903, Мокрин, Велика Кикинда), рудар Ибарских рудника, борац Копаноичког НОП одреда, по пробоју борац Сврљишког и Озренског НОП одреда, заробљен као рањеник у борби на Ражњу 24. марта 1942. године, доведен по други пут у логор, интерниран у Норвешку, носилац Партизанске

споменице 1941. Изјаву је дао сараднику Народног музеја Ниш 7. фебруара 1955. у Ушћу.

„9. фебруар 1942. године. О плану су нешто начули криминалци и тиме и немачки стражари и команданти логора. Радосно се очекује вечерња шетња. Излазимо радосно, излазе и тешки болесници. По повратку са шетње, наилазимо на велику предострожност. Сви стражари са машинкама на готовс, растурени по кругу, посада митраљеза иза зборног места, на окупу. Командант логора са гефрајтерима, наоружани откоченим машинкама, просто пркосе. Ово нам показује да је завера откривена. Командант наређује улазак у собу. Знак за напад се не чује. Улазимо у собу. Многи са запрепашћењем се питају: ‘Шта је ово?’ Криминалци будно прате наш сваки корак.³⁵ Чује

³⁴ Жртве лагера Ниш, 265.

³⁵ У својим сећањима на боравак у логору, велики број преживелих логораша помиње

се вест да се раке копају. Исто вече неки се изводе на саслушање и батинање.

10. фебруар 1942. године. Вест да се раке копају, да смо издали, чини нас још чвршћим у одлуци, само да дође моменат за то. Очекујемо вечерњу шетњу. По подне дође шеф Гестапоа Хамер, у пратњи једног официра. Надамо се да ће доћи до шетње. Излазимо у шетњу. Опет радост. Све је спремно, све весело, изузев криминалаца. Враћамо се на зборно место које је још последња нада. Али шта сад? Пун круг наоружаних до зуба стражара са командантом логора, гефрајтерима па и Хамером и његовим пратиоцем. Стајемо на зборно место, пркосно шетање и дерање команданта и шефа Хамера, чине да до знања за напад не долази, док на другој страни показује да су наше намере откривене. Враћамо се у собу. Разочарање. Нико ништа не дискутује. Сви видимо смрт. Опет се неки изводе ради саслушања и туче.

11. фебруар 1942. године. Пред ручак потврђена је вест да су раке ископане и да се иде сутра у 4 сата камионима. Дотле нисмо разумели знаке другарица са спрата кад су нам показивале на капију. Пошто су ушла кола у логор, а у колима је била слама, капија се затвара. Тиме се више ушло у мрак. Око пола сата касније врата се отварају. Радосни, опет спремни да пођемо у акцију, али мотримо на криминалце, нарочито на Ацу Коцкара. Опет је све у знаку храбрења и бодрења за победу. У моменту кроз нас, збијену масу, прође вест да смо издани од стране Аце и када та вест дође до збијене масе, према соби 12 чу се глас Бранка Бјеговића: 'Издани смо, браћо, напред!'³⁶ Тог момента, настало је гушење са старешинама на том ћошку. Неки су другови већ скочили на

боравак криминалаца са њима, најчешће у собама 12 и 14. Овај податак је од великог значаја јер потврђује сазнање да су Немци користили Казнени завод за смештај логораша и логор за смештање криминалаца који су били на одслужењу казне. У фебруарским стрељањима Немци ће и њих, затечене у логорској згради, побити (прим. Н. О.).

³⁶ Овај део Раде Биорац и Павле Ваш описују идентично, као и већина преживелих логораша у својим изјавама.

жицу да би правили погодне пролазе, што је стражар према клозету видео и отворио ватру, чиме је алармирао остале стражаре.

У том моменту налазио сам се испод прозора собе 12, одакле пођем на прелазу до клозета, али пошто је он био под дејством пушчане ватре стражара од клозета, вратим се пузећи до сада формираног прелаза према соби 12, на који је дејствовано са међуспратног прозора, те скочим на жице, када ме неко повуче за чизму коју свуче. Кад сам се нашао на другој страни, скочио сам и потрчао ка градском пољу. Кад сам изашао на градско поље, ватра у логору као да се мало утишала. Ишли смо средином градског поља кад Бугари отворише ватру од коњушнице - коњичких касарни, али су меци зврјали више глава. У близини пруге наиђох на друга Милоша Лучића³⁷, коме је 'дум-дум' метак експлодирао у грудима. Дајући им знак тихо рече: 'Ја даље не могу, ја сам готов, само напред до победе, поздравите другове'. Сагох се, у име поздрава га пољубих, па продужим уз брдо.

Ускоро су фабричке сирене почеле завијати, а и светлеће ракете падати. Уз брдо нисам, услед изнемоглости, могао већ да идем, те ме друг Милета Николић носио уз брдо. Одатле сам са Петром Бабајићем отишао у нека села, где смо сутрадан добили везу са Озренским одредом, сада одредом логораша."

³⁷ Милош Лучић (10. децембар 1913, село Забрђе код Пљевље, Црна Гора), учитељ у Баљевцу на Ибру, аробљен од четника Косте Пећанца децембра 1941. године као борац Копачничког партизанског одреда и спроведен у нишки логор. Погинуо је 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша. Немци су га донели мртвог у логор - умро је од задобијених рана на прелазу пруге Ниш-Зајечар. (НмН, МК12, картон логораша, Л/4; М. Миловановић, 293; Жртве логора Ниш, 281).

Фрања Ваш (12. 12. 1907, Мокрин, Велика Кикинда), рудар Ибарских рудника, борац Копачничког НОП одреда, по пробоју ступа у Топлички НОП одред, носилац Партизанске споменице 1941. Ову изјаву је дао 7. фебруара 1955. у Ушћу на Ибру сараднику Народног музеја Ниш Бранку Ножици.

„10. фебруар 1942. године. Већ се чула вест да се копају заједничке раке. Зато се са више

жеље очекује моменат да се ступи у акцију, заједничко бекство. Очекујемо вечерњу шетњу. Криминалци само посматрају и пазе. За шетњу сви спремни па и болесници са отвореним ранама поред кичме: Браниша Јоковић³⁸ и чича Младен³⁹. Врата се отварају. Излазимо весели. За време шетње храбримо један другог. На знак се враћамо на зборно место. По повратку видимо да су по кругу растурени стражари са откоченим машинкама, па и командант са помоћним особљем, наоружан машинком. Ово нам је био знак да су дознали о плану бекства. Позив за напад се не даје. Командант пркосно држећи руку на окидачу машин-

³⁸ Браниша Јоковић – Брана, рођен 19. децембра 1912. године у Градцу код Рашке, учитељ у Рашкој. Заробљен од четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године у Градцу као борац Копачничког ПО. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша у Нишу (НмН, МК12, картон логораша, бр. Ј/46; М. Миловановић, 292; Жртве логора Ниш, 234).

³⁹ Младен Јоновић, рођен 6. маја 1891. године у Плавни код Неготина, колар. Заробљен од четника Косте Пећанца као борац Крајинског партизанског одреда. Умро 11. фебруара 1942. године у соби бр. 12 нишког концентрационог логора од последица пребијања. Закопан од Јевреја иза логорске жице у једној њиви (НмН, МК12, изјава Милана Страјиновића, 8; М. Миловановић, 292; Жртве логора Ниш, 235).

ке наређује да се иде у собу. Враћамо се. У соби тајац и запрешћење. Мало касније неколико њих издвојено је на саслушање и батинање.

11. фебруар 1942. године. Вест о ископавању рака се препричава, исто тако и о издаји. Иако је било оних који су разочарани, ипак се не одустаје од одлуке о бекству, још већа је решеност да се истраје и чека се само погодна прилика. И овог дана очекујемо шетњу. По подне дође шеф Гестапоа Хамер у пратњи једног официра, надамо се да ће отићи. У сумрак врата се отварају. Опет радосни, спремни излазимо са жељом да сви живи стигнемо у шуму, у слободу, у борбу за слободу. После шетње долазимо на зборно место. Иста слика као и претходног дана. Сви наоружани, сви као да пркосе, само сад наоружан и сам Хамер и његов пратилац. Дакле, све је откривено, сви знају. Опет знак за напад не долази. Враћамо се разочарани. Сада се већ мање и дискутује о разлогу одлагања. Неки су опет вођени ради батинања и саслушавања.

12. фебруар 1942. године. Пре подне је хлеб донет. Јеврејин који доноси хлеб⁴⁰ потврди вест да су раке заиста ископане, само додаде да се иде сутра у 4 сата камионима.⁴¹ После овога још видим како другарице са спрата дају знаке у правцу капије. План за бекство се још више стеже. Само да нас пусте. Али, пуштања нема. Нешто доцније него што је требало врата се ипак отворише. Сви полетесмо напоље. Шетња, опет се храбримо. Само да се дође на зборно место. Морао се пратити

⁴⁰ Ђурика Грос, рођен 1911. године у Чуругу код Новог Сада, инсталатер у Нишу (Обилићев венац 74). За време рата више пута хапшен од стране Немаца и довођен у логор. Стрелан 13. фебруара 1943. године на Бубњу.

⁴¹ Сутрадан је био петак, редовни дан за стрељање на Бубњу, тако да није било могућности да се ради о погрешној информацији. Када им је др Велизар Пијаде преко тадашње девојчице Олге Багур послао цедуљицу са идентичном информацијом, знало се да више не сме бити чекања.

Аца Коцкар. Кад се зачула команда за напад, налазио сам се пред канцеларијом команданта кад сам пратио издајницу Ацу. Многи другови су скакали са жице, ја сам пошао ка клозету, наишао сам на митраљеско гнездо код клозета. Ту сам напао митраљесца те је после гушења престао да дејствује. У тој борби сам убио два Немца, док је трећег неко други убио. Једног сам убио са резервном цеви, а другог ногом од митраљеског пиштоља. Тад је престала сва пуцњава. Ја сам прешао преко шеталишта, где сам видео мртвог Јозу Гарету⁴², малог Михаила Симића⁴³ и Вула Вукашиновића⁴⁴. После сам дошао до испред себе 12, у којој сам видео неколико другова којима сам рекао: 'Хај'те, другови'. Они су рекли: 'Ви хај'те, ми не можемо'. У том су наишле бугарске јединице - мислећи да су неки партизани, они су мени викали: 'Спавај!' Ја сам одговорио на то немачком псовком *фра флуктс*. 'Не дирај, това Герман', један од бугарских војника⁴⁵ је рекао па су продужили ка соби бр. 12.

⁴² Овде се мисли на Фрању Горета, рођеног 1904. године у Кадиној Главици код Дрниша (Хрватска), радника у руднику у Баљевцу на Ибру. Заробљен од четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године на месту званом Бельци код Биљановца као борац Копачничког партизанског одреда и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године, приликом великог бекства логораша (НМН, ЛЦК, картон логораша, бр. К/74; М. Миловановић, 290; Жртве лагера Ниш, 132).

⁴³ Михајло Симић - Миша, рођен 13. децембра 1925. године у Каменици код Краљева, ученик 6. разреда гимназије у Краљеву. Заробљен од четника Косте Пећанца 22. јануара 1942. године у Предолу испод планине Гоч као борац у одреду четничког војводе Вулета Вукашиновића и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша (НМН, ЛЦК, картон логораша, бр. С/102; Жртве лагера Ниш, 454).

⁴⁴ Вукашин Вукашиновић – Вуле, рођен 22. фебруара 1893. године у Нишу, фотограф у Краљеву и четнички војвода ибарски. Заробљен од четника Косте Пећанца јануара 1942. године у Предолу испод планине Гоч као командант Ибарског четничког одреда. Био је један од организатора пробоја логора у Нишу и погинуо 12. фебруара 1942. године приликом истог пробоја (НМН, МК12, изјаве логораша, књ. 2; М. Миловановић, 290; Жртве лагера Ниш, 121).

⁴⁵ До логора, у другом делу некадашње касарне коњичког пука „Обилић”, налазила се јединица бугарске војске, а у подруму саме зграде затвор у којем су вршена саслушавања (прим. Н. О.).

Ја сам отишао ка соби бр. 14, дошао сам до клозета, те сам прескочио преко жице и наишао сам на друга Лајоша Васа⁴⁶, да виси на жици главом доле и виче: 'Чика Фрањо, немој да ме оставиш'. Скинем га, опанак му остао на жици. Кад после кренемо, чује се други глас испод жице, друга Рада Биорца, испод снега кука и виче: 'Чика Фрањо, немој да ме остављаш'. После смо заједно кренули у бекство правац Озрена. Немци су пуцали за нама са крова зграде.

На путу испред нас била је немачка и бугарска потеря за онима што су већ избегли, док смо ми ишли за њима. Зато смо окренули на другу страну, поред радио-станице, па после поред немачког аеродрома, где су били пуни бурићи бензина које нисмо могли да запалимо јер нисмо имали чиме. Одатле смо продужили у село Трупале, где смо стигли пред зору. Нисмо смели да заданимо у селу. Нишава је била придошла, па смо нашли санте леда где смо преданили, затим се пребацили у село Лалинац. Одатле, сутрадан, иако је Морава била надошла, сељаци су организовали те су нас на леђима пребацили преко малих вода, на другу страну. Одакле се упутимо за Мрамор где смо преко моста прешли на другу страну Мораве, у село Добрич. Ту смо нашли Крајковца, друга команданта Топличког одреда, где смо продужили борбу.“

⁴⁶ Погрешно навођење имена. Ради се о Васи Лабусу, рођеном у Великој Попини код Грачца, Карловац, рудару у руднику Бело Брдо на Копачнику, борцу Копачничког НОП одреда. У пробоју тешко рањен, одлази у Топлички НОП одред, лечен у земуници недалеко од Азбреснице, где је после извесног времена нађен и убијен.

Сретен Вучковић (21. 1. 1912, Доњи Милановац), апсолвент права, политички и војни руководилац Мајданпечког НОП одреда, један од организатора пробоја логора, по пробоју борац Озренског партизанског одреда након чега, по налогу Партије, одлази у Тимочку крајину и тамо руководи НОП-ом, носилац Партизанске споменице 1941.

„Једнога дана довели су групу од шесторо-седморо, то је био стари Вуле Вукашиновић, фотограф из Баљевца, иначе је био четнички војвода. Нису сви били припадници његове четничке организације, већ је ту било и неких из Краљевачког партизанског одреда. Било је и људи који су били симпатизери партизана, а било их је као што је био један дечак 13-14 година, син учитеља Михајла Симића⁴⁷.

Чим су дошли те вечери, није прошло пола сата од њиховог доласка и увођења у нашу собу, поново су их извели и одмах су их тукли по свом обичају и самог Вула Вукашиновића, неког кројачког радника Ристића из Београда, па су чак тукли и малог сина Симића иако је још био дете.

Душко Томовић и други из Ибарског одреда добро су познавали Вула Вукашиновића и имали су одређено поверење у њега.

Ово вероватно из разлога пошто је Вуле учествовао активно у борби против Немаца, заједно са партизанима и против других четника, њега су четници и заробили. Ја се не сећам да ли је то био Машан Ђуровић или неко други, тек предали су га Немцима у руке. После неколико дана са њима се разговарало. Тачно се не сећам да ли је разговарао Душко или неко други. Углавном се разговарало како би се видело његово расположење, односно да му се набаци могућност да се покуша спасавање макар на који начин па, на пример, и бекством. Вуле је то одмах прихватио тако да је ускоро и он био посвећен тајној припреми бекства.

(...) Дан за препад је био одређен да буде 10. фебруар 1942. Тога дана требало је после изласка напоље, по подне, пошто се је два пута излазило по четврт сата и није се шетало по дворишту већ искључиво у оном простору који је био између зграде у којој су биле те наше собе у којима су били затворени логораша и жице, а жица је била овако. На угловима су стајали рефлектори окренути ка дворишту. Рефлектори су били окачени на високим бандерама. Жица је била висока негде 5-6 метара и била је испреплетана тако да су вертикалне и хоризонталне линије биле испреплетане тј. спољна жица, а из унутрашње стране требало је још до те жице прећи преко умршене жице и то отприлике метар и по далеко од спољне жице која је била висока негде око метар и била је толико умршена да нико није могао да приђе спољној жици. Заиста, због великих снегова та жица је била углавном затрпана снегом – ово мислим на унутрашњу бодљикаву жицу.⁴⁸

Ми смо се кретали са оне стране куће, односно између саме куће и жице, а на крају како се је ишло том страном био је један

⁴⁷ И овде се ради о замени имена. Вучковић говори о Михајлу Симићу, рођеном 13. децембра 1925. године у Каменици код Краљева, ученику 6. разреда гимназије у Краљеву. Заробљен од четника Косте Пећанца 22. јануара 1942. године у Предолу испод планине Гоч као борац у одреду четничког војводе Вулета Вукашиновића и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша. Његов је отац, учитељ Милош Симић, неколико недеља пре бекства пуштен из логора због заразне болести (НмН, ЛЦК, картон логораша, бр. С/102; Жртве лагера Ниш, 454).

⁴⁸ Опис бодљикаве оgrade који су преживели заточеници логора дали у својим изјавама варира само у једном детаљу – висини највишег реда жица. Док највећи број наводи висину од 4 метра, неки, попут Вучковића, наводе да је била виша – чак 6 метара.

ров, који је служио као неки пољски клозет. На њему је било неколико дасака стављено и то је био тај клозет. Значи, свако од нас је могао да дође до клозета, а после се опет постројавало испред саме зграде са дворишне зграде, односно стране тамо где је пушккомитраљез стајао на пању у три реда, а Бранко⁴⁹ је командовао и тада по команди се улазило унутра. Рапортирало се, односно један од гефрајтера немачких (...) колико нас има и улазило се унутра.

Ми смо по првобитном плану рачунали да, када будемо изашли по подне и када се будемо постројили за улаз унутра, извршимо препад. Ту смо лако могли да се одмах дочепамо и пушккомитраљеза пошто је био ту одмах иза наших леђа, а истовремено да ухватимо гефрајтера и стражаре. Тако смо се и договорили да извршимо тај препад. Али, из необјашњивих разлога, вероватно због извесног колебања и једне неодлучности довољне, када смо изашли напоље 10. фебруара и када смо се постројили, настало је једно вијугање тога нашег строја и реда и неколебљивост, тако да су нам оштро командовали да се трчећим кораком уђе у собу. Тај гефрајтер је тога тренутка био ту присутан, тако да од намераваног препада није било ништа. Наравно, када смо дошли унутра, онда је била међусобна критика, па је уследио још један моменат који је убрзао ту одлучност.

Прозвани су били једног дана и изведени су били ови логорашки напоље. Они су постројени, а међу њима је био и командант Хамер и прозивка је била једне веће групе и то, мени се чини, негде преко 90 њих је било тада прозвано. Тих 90 међусобно су нагађали, да су били одређени за стрељање.

То је моменат када се говорило о Руди Долинару⁵⁰, када се је онако дивно показао, односно онако храбро када се показао, ка-

жем то је моменат када је извршена прозивка.⁵¹ После прозивке је било наређено да се сви купају. То је све наговештавало да је близу тренутак стрељања. (...)

Дошао је 11. фебруар 1942. године, нас ни тога дана нису пуштали у шетњу. То је било врло злослутно. Освануо је 12. фебруар, када смо рекли - сада, па како буде, односно по сваку цену ћемо извршити овај препад. Прошло је јутро, преподневног пуштања није било. Прошло је подне, па се чак приближавао и сат када би нас обично пуштали, а мени се чини да је то било негде око 4 сата, такође нас нису пуштали, тек негде око 5 часова нас су пустили да изађемо и сећам се да је напољу била цича зима. Као и обично, један за другим смо се постројавали и ишли у колони по један и иза куће право према пољском клозету.

Вође групе су се одмах поставили отприлике где ко треба да буде, а ови из њихових група су се пребацивали брзо један испред другог како би се нашли одмах негде иза вође група. Дакле, осетило се да има неког комешања међу логорашима. Немачки стражари су стајали замрзнути, равнодушни, са пушкама које су биле полу на готовс, а они су поред тога имали на рукама дебеле рукавице и држали су пушке међу скрштеним рукама, тако да су више пушке личиле да су на готовост него што су и биле на готовост. То комешање су приметили и Аца Томић и двојица-тројица који су били са њим. Овог тренутка не могу да их набројим који су то били са њима. Знао да су се двојица-тројица са њима одвојили, када су истрчали нагло испред колоне и отрчали су према капији, пошто је на капији била главна група стражара. Ту је било више стража-

⁵¹ Догађај о коме Вучковић прича збио се 9. фебруара 1942. у јутарњој прозивци. Командант логора Хамер је прочитао списак логораша одређених за стрељање. Међу прозванима је био и Рудолф Долинар. Када је чуо име, Хамер је застао и упитао: „Шта ће ту Рудолф Долинар? Зашто не иде у Словенце?“ Долинар рече да неће да иде никуд од својих другова: „Шта буде са њима, нека буде и са мном“. Овај одговор је Немце разбеснео толико да га је Немац ударно. Када су прочитана имена 80 логораша, Хамер је саопштио да су сви осуђени на смрт (Ivana Gruden Milentijević, *Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata*, Niš, 2014, 35).

⁴⁹ Мисли се на Бранка Бјеговића (прим. Н.О.).

⁵⁰ Рудолф Долинар – Руди, рођен 9. јануара 1925. године у руднику Боговина код Бољевца, ученик 7. разреда гимназије. Живео у Баљевцу на Ибру. Заробљен од четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године у Баљевцу на Ибру као борац Копачничког ПО и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша (НМН, ЛЦК, картон логораша, бр. К/74; М. Миловановић, 291; Жртве лагера Ниш, 151).

ра него оних који су стајали са стране, којих је било на сваких 5,6 или 10 корака. Дакле, свуда је стајао по један стражар. На капији је стајало по 7-8 стражара а можда и 10.

Знам да сам ја имао задатак да водим групу ка капији, иза мене се неки пребацивали од оних који су морали да пођу са мном. Сећам се друга Милисава Ђукића, када су ови истрчали испред, односно ово троје изашли из наше колоне и отрчали према Немцима ка капији вичући: 'Her unter oficir!' Тога тренутка је било јасно да је издаја и тада почиње акција. Другови о којима је било речи да су вође групе, као и остали, нису се још били наместили, односно постројили један иза другог како би могли одмах да изврше акцију. Бранко је скочио на двојицу стражара који су били близу - мени се чини, бар колико је остало у моме сећању, да је то одмах било иза угла када се залази иза куће, ту је шчепао два стражара и то једнога за пушку и другог за пушку, гурнуо их је у снег и тада је почела битка.

Јасно је да много тога што се догодило не бих могао и био у стању да сада испричам.

Углавном знам да су једни нападали стражаре, други су се хрвали, главни плотуни су се одмах чули од капије, ка капији су стражари почели да трче и ту су се концентрисали и почели плотунима да туку у нас овде и то у прилично згуснутој гомили логораша између жице и саме зграде. То је био узан простор, ширине негде око 4 метра, а можда чак и мање, а дужина је толика колико је и кућа дугачка.

Митраљез се чуо, чуо кратак рафал и тог момента је митраљез престао да пуца. Касније сам видео да је убиство отетом пушком извршио један друг чијег се имена не сећам, а који је дошао у последњој групи са Вулетом Вукашиновићем. Сећам се да је био висок и имао је на себи полушумадијску и полувојничку одећу. На једној нози је имао гојзерицу, а на другој опанак. Митраљезац је само прекрио пушкомитраљез и пао је мртав. Свакако да је његова погибија умногоме допринела да није погинуло онолико колико смо ми сматрали да треба да погине. Јер по нашој рачуници веро-

вали смо да ће погинути бар 2/3, али смо сигурни били да ће 1/3 моћи у тој општој гужви да се пробије и изађе из логора.

Неки другови су се одмах тукли са Немцима, а неки су одмах налетели на жице. Истина, ови плотуни којима су тучени - пуцани од стране Немаца на логораше, они су долазили од капије, тако да је много наших погинуло на жици и том приликом је и сам Вуле Вукашиновић остао на жици мртав, тако да су још неки остали на жици мртви. Неки су се, пак, логораша пробили јер је ту било мање ватре, односно вероватно да је било мање немачких војника, ја ту немам тачан преглед и зато не могу ни да тврдим сада, ни оног тренутка нисам имао јасан преглед о томе. Са друге стране, ка магацину и ка кујни, ту су се неки пробили и преко жице тако да су сви искрварили на жици. Срећа што је жица која је спречавала прилаз главној огради, била прекривена снегом, тако да се је могло ипак прићи главној изукрштаној жици које је била висока 5-6 метара. Њој се прилазило без тешкоће преко оног набијеног снега, али преко саме жице је требало да се успење и то високо. Била је нешто густа пуцњава од стране Немаца, с друге стране сама погибија многих који су се смакли низ жицу на неколико места је испрекидала ту жицу, тако да су неки лакше прошли и кроз рупе које су настале у тој огради. Подофицири, а вероватно и неки од војника - немачких стражара улетели су у кућице-бараке, јер су били преплашени и почели су са спрата да бацају бомбе између жице и саме куће, односно на онај простор где су се налазили логораша који су се тукли са Немцима. Знам да сам чуо, али то нисам видео, експлозије у самој згради. Рецимо, чуо сам да је Вучко, који је био мој земљак, односно Живојин Николић³², био рањен у стомак, да се је увукао четвороношке поново у собу у којој смо ра-

³² Живојин Николић - Вучко, рођен 28. марта 1898. године у Турији код Кучева, минер у каменолому у Бољетину на Дунаву. Заробљен од четника Косте Пећанца као борац Мајданпечког партизанског одреда и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша (НМН, МК12, картон логораша, Н/29; М. Миловановић, 294; Жртве лагера Ниш, 374).

није били затворени, а Немци су бацили унутра бомбе. Ту је свакако погинуо и стари Младен Јовановић из села Плавне.⁵³ Ту је погинуо и Браниша Јовковић, учитељ, а вероватно да је ту нашло смрт и још неколико тешко повређених логораша који су били тешко повређени и нису могли лако да се крећу.⁵⁴

Један врло важан моменат је умногоме допринео да погибија буде мања. Мрак је брзо падао, чак је и наша срећа била што су нас тако релативно касно пустили, рефлектори су сијали са углова логора. Једног тренутка су засвирале све сирене у Нишу. Светла су се угасила и сами рефлектори су се угасили. Настао је мрак. Ја мислим да је тај мрак умногоме допринео да је и ватра била непрецизна и да се лакше пробијало кроз жицу и изашло из логора.

Пошто сам био на челу саме те групе која је била према капији, у оној густој ватри брзо сам заклон нашао, скочивши у јарак од кога је направљен пољски клозет. Ту је већ било неколико наших логораша. Касније, пошто је био мраз са доста снега, вероватно због велике прегрејаности у динамици читаве акције па онда наглог хлађења, ја сам осетио да се кочим и да се смрзавам. (...)

Тог тренутка Ђурић⁵⁵, који је био јачи човек од мене, истрчао је и пробио се кроз један отвор на жици, скочио, а ја за њим.

⁵³ Погрешно наведено презиме Младен Јонових, рођен 6. маја 1891. године у Плавни код Неготина колар. Заробљен од четника Косте Пећанца као борац Крајинског ПО. Умро 11. фебруара 1942. године у соби бр. 12 нишког концентрационог логора од последица пребијања. Закопан од стране Јевреја иза логорске жице у једној њиви (НМН, МК12, изјаве логораша, књ. 2, Милан Страјиновић, 8; М. Миловановић, 292; Жртве логора Ниш, 228).

⁵⁴ Браниша - Брана Јовковић, рођен 19. децембра 1912. године у Градцу код Рашке, учитељ у Рашкој. Заробљен од четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године у Градцу као борац Копачничког ПО. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша у Нишу (М. Миловановић, 292; НМН, МК12, картон логораша, бр. Ј/46; Жртве логора Ниш, 227).

⁵⁵ Милосав Ђурић Ера, рођен 7. 11. 1918. у Милићеву, Ужичка Пожега, електроинсталатер, радио и живео у Врњачкој Бањи, кандидат за члана КПЈ, борац Врњачког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, а затим у Топлички (Јастребачки), у којем остаје до краја рата, носилац Партизанске споменице 1941.

Да би зло било веће, мени су се панталоне закачиле за жицу, пошто сам имао неке јаке чакшире од крајинског сукна и тако сам остао да висим са ногом нагоре а главом доле. Ђурић ме је прихватио, повукао надолу, панталоне су се поцепале и ја сам пао у снег, тако да смо потрчали низ поље које је било мрачно. Тако смо трчали и свратили код неког чобанина који је имао своју топлу колибицу. Он нам је рекао да су ту већ били Бугари, односно да су Бугари већ изашли из своје касарне која је била код манастира Светог Пантелија и они су дошли у акцију као помоћ Немцима.

У бежању смо прешли преко пруге и нисмо били сигурни да ли да уђемо у село пошто смо изгубили везу са нашом главнином. (...) Па ипак, успели смо да се повежемо са нашимима.“

Јарослав Гвозденовић (22. 2. 1908., Брвеница, Рашка), графички радник, борац Копачничког НОП одреда, по пробоју борац Озренског НОП одреда, затим прелази на Јастребац, одлази са групом бораца на Копачник ради обнове одреда, делује као партијски радник на том терену. Преживео рат. Носилац Партизанске споменице 1941. Изјаву дао 1958. сараднику Народног музеја Ниш у Рашкој.

„11. фебруар 1942. године. Издаја и неуспех у заказани час учинише да се и даље чвршће остаје при плану. По подне дође у круг шеф Гестапоа Хамер са још једним официром, кога

очекујемо да оде. Припреме не изостају. Пуштање на вечерњу шетњу радосно дочекујемо. Мотримо на криминалце који већ изјављују јавно да ће да пријаве. У одређено време смо пуштени. Радосно излазимо, опет сви излазе. У кругу се такође ништа не примећује. Приликом изласка, чини се да смо сви спремни на бег размишљали: ‘Сад или никад’, али по изласку слика иста, само стража наоружана, појачана злогласним Хамером и његовим пратиоцима који звецкају оружјем и гледају нас као у звери од којих су избежумљени од страха. Ово опет учини своје те до договореног знака не дође. Вратисмо се у собу, већином разочарани, али се ипак још увек остаје при плану и ваљда: што ближе смрти све чвршће.

11. фебруар 1942. године. Испред ручка Јеврејин, који је донео хлеб, обавести нас о томе и потврди да су раке заиста ископане и да се иде сутра камионима у 4 часа. Очекује се вечерња шетња која треба да донесе: бити или не бити. Криминалци будно прате наше кретање. Остаје све по старом, само да се да знак. Очекујемо вечерњу шетњу, али ње нема у одређено време, кад се обично излази. После око пола часа закашњења, врата се отварају. Сви смо радосни, сви спремни излазимо. Ово је потврдило да још има наде. На шеталишту бодрење, храбрење и све оно што подразумева снажну, колективну и успешну борбу. Неколико минута по повратку на зборно место, приметисмо да Аца Томић звани Коцкар оде у пратњи једног стражара да пријави бекство.⁵⁶ Запрепашћујућа вест пође кроз збијену масу из које се на другом крају, ка соби број 12, зачу глас Бранка Бјеговића: ‘Издани смо, напред, другови!’ скочивши на оба стражара које уз помоћ оста-

лих другова савладаше. За то време неки другови су већ правили пролазе преко жице, што примети стражар код клозета и отвори ватру којом је узнемирио и осталу стражу. Прелаз код клозета је био под ватром, а кад поћох ка прелазу код собе 12, на њега се осу ватра са међуспратног прозора. Видећи такву ситуацију, дођем до ужег дела зграде према градском пољу, и ту прескочим жицу. Прескачући приметим једног Немца са митраљезом како иде у помоћ ономе стражару који дејствује код клозета. По изласку на градско поље, видим многе другове да се растуруни повлаче ка брду Виник, како бацају капуте и све што им смета да брже иду и газе по залеђеној кори снега која је, ако би се пробијала сметала ход.

Код пруге сам нашао учитеља Лучића коме је ‘дум-дум’ експлодирао у грудима, који нам не даде да га водимо, говорећи: ‘Оставите ме, ја сам готов, хајте ви у борбу, поздравите другове’. Пољубим се са њим и кренем уз брдо. Сирене почеше да завијају и светлосне ракете да падају. На Винику се окупи нас десетина, дођемо до Топонице, а одатле у Веле Поље, где добијемо везу за Церје, где нас скоро 60 бегунаца сустигне, одакле после одмора и обилне хране кренемо у Озренски партизански одред.“

Радоје Гвозденовић (9. 9. 1916, Брвеница, Рашка), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју борац Сврљишко-нишавског НОП одреда, одлази са групом Копаоничана на Јастребац, а затим на Копаоник, где ради као теренски радник, носилац Партизанске споменице 1941.

„Добро се сећам 12. јануара 1942. године, у 23 часа, кад се врата на на-

⁵⁶ Дамњан Томић, рођен 1919. године у Лаћиследу код Александровца, трговачки помоћник у Крушевцу. Ухапшен од стране немачке војске 25. септембра 1941. године у Крушевцу приликом велике рације након неуспешног напада на град. Са великом групом Крушевљана доведен у нишки логор где је погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша (НмН, МК12, кут. 1, фас. б.б; Иван Митић, Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту, Народни музеј Ниш, 2015, 30; Жртве лагера Ниш, 523).

шој соби отворише, а унутра упадоше целати и гестаповци, наоружани до зуба, и одвојише из ове собе нас око 75 другова и наредише да се сваки свуче го, до пола, и један за другим, у колони нас истераше напоље.

Ја сам у тој колони био негде петнаести-шеснаести и кад су нас извели напоље затворили су врата. Чело колоне је стало. Упутио сам поглед напред, и видим да је страшна зима, олуја са снегом који је достигао висину до једног метра. Кад смо стали испред колоне, видим један астал, четири целата, четири гестаповца, стоје са све четири стране стола по један, спремни као пси кад чекају мршу, да је негде осете и нападну на њу да би задовољили своја гладна ждрела.

Одједном се зачуо крик првог друга који је био на челу ове врсте. Посматрали смо шта се догађа. Један од гестаповаца нарочитом гвозденим палицом, која је изнутра била испуњена комадима олова и гвожђа, удари свом снагом по глави преко слепоочнице овог првог друга који је на реду, а такође сваког редом, тако да овај одмах паде у несвест, тетуралујући се по снегу, затим га ухвати ова четворица гестаповаца и ставе на астал, окренутог трбухом доле, наравно сваки је био свучен, го до пола, а ко до пред сто није свукао своје панталоне, њихов их је нож распарао и тако стављали на сто. Један гестаповац опкорачи овог друга својим ногама око врата, други око ногу да не би могао да се извуче, док ова друга двојица настављају да туку пендрецима по врту док не почне кожа да отпада, и тако даље редом низ леђа све до дебелог меса. Тако добро испребијане бацали су нас под ноге и ако је претучени показивао било какве знаке живота, настављали су гажење цокулама, с тим што су уз ову тучу, бреко бумача вршена испитивања ко зна шта о организацији НОП-а и непохватним друговима, склоништима партизана, партизанским болницама, складиштима оружја и другоме, чему је намењена ова туча. Претходно је обезбеђен тумач и стенограф. За то време, док је дошао ред на мене да ме туку, размишљао сам како да стегнем

своје срце и одолим терору, како себи да докажем да овог момента немам језик, да под овим мукама ништа не признам иако нисам био комуниста у то време. Уз то нико са мном није разговарао, да ме упути шта ради један заробљени партизан када падне у руке непријатеља, па сам се и тако одлучио да ништа не одам јер бих тиме само нашкодио НОП-у и помогао окупатору, а себе упропастио.

Дошао је ред и на мене да ме туку. 'Ахтунг!' (што значи 'Мирно!', на немачком), раздра се један гестаповац и замахну својом палицом у правцу моје главе. Одједном ми се учини да ме неке челичне менгеле стежу, и падам у снег пред ударцем од ког и дан данас патим, такорећи са забавном музиком у мојем десном уху. Како моји претходници, тако сам и ја испитиван после сваког трећег ударца, а такође су ми забадали и челичне жице под нокте. 'Не, ништа не одати непријатељу', стално ми је одзвањало кроз главу. Не знам за себе. Сав сам у крви. Коже на леђима немам, скинули су је зликовци као и осталим друговима, што сам видео својим очима. И питао сам се да ли је могуће да не само ја, него баш ни један од нас другова, ништа не ода непријатељу, под овако тешким условима, нити се пак чује какав глас из наших уста, изузев јаука који смо испољавали од ударца. Ми о својим животима нисмо мислили, морам признати да нисам жалио свој живот толико иако ми га је некад било жао јер сам свестан био тога, а и речено нам је после, да је сваки онај који је тучен овде два месеца, стрељан касније на Бубњу. Једино ми је било жао што ће ме убити фашисти, а ја нисам још ни једног убио јер сам рано заробљен и то од стране људи који је требало да буду против окупатора.

Кад сам се после седам дана туче мало придигао, питао сам другове да ли се шта чуло од мене, да нисам док сам био у несвести открио кога или шта проказао. Другови су ми рекли да сам имао добро држање којом приликом ме је један од оних који нису тучени потапшао и похвалио. Касније, прили-

ком организације бекства, сазнао сам да је то био комуниста Филер Тома⁵⁷.

После ове страшне туче, сваки претучени друг је морао да проведе онако полумртав још два сата напољу, а неке су држали и по два и по сата. Нисмо могли да уђемо у собу па су нас уносили другови који нису били тучени. Како су нас унели и ставили на бетон, нико није смео ништа да нам дода, чак ни воде, нити да нам крв обрише са рана које смо од удараца добили.

После седам дана, кад се придигосмо од поменутих удараца, једва сам могао кошуљу на себе да обучем, а за ових седам дана ништа нисмо могли ставити у уста, изузев крви што је из наших ноздрва и уста падала на бетон, коју смо лизали својим језиком само ради освежења, тј. што нам је била уместо воде и хране.

У разговору са друговима у току ове туче рекоше ми да су три друга остала на снегу мртва још за време туче. Они нису уношени унутра, али да би се Немци уверили да су мртви, у њихова беживотна тела испаљено је по неколико хитаца. Од тада су нас сваког дана тукли, остављали без хране и на разне друге начине десетковали. Десетковање је било свега два пута, као што сам навео, све у циљу извлачења било каквог сазнања од нас. После тога би такве поубијали.

Убрзо смо сазнали да ћемо бити стрељани сви до једног 28. јануара 1942. године. Гестаповци су довели једну групу људи који су носили четничке кокарде на капи. Рекоше ми да је то група четника на челу са Вулом Вукашиновићем, која се за време опсаде Краљева борила на страни партизана, а против Немаца и његових слугу. Ми смо их посматрали и чудили се зашто носе кокарде на глави. Ова група на свој захтев осамњивала се два до

⁵⁷ Ради се о Томи Шилеру (1901, Томеш, Бјеловар), жандармеријском поднареднику, живео на Косову, борац Копачкичког народноослободилачког партизанског одреда, у пробоју тешко рањен, ступио у Озренски народноослободилачки партизански одред, лечен на Липовачким појатама, откривен априла 1942. и стрељан (НМН, МК12, студијски материјал, биографије бегунаца).

три дана, али су после тога, кад су почели и њих да туку, скидали кокарде и стављали их у цепове својих капута. Сагледавао сам потпуно исправан став ових људи, премда су имали добро држање пред непријатељем, али после пробоја нишког логора, од њих, колико је било који су прешли жицу, живи негде око 5-6 другова, ни један није отишао у партизана да настави борбу против окупатора и његових слугу, као што су то учинили другови који су били активни партизани, а који су остали живи после пробоја логора.

Вођа ове групе, поменути чика Вуле, погинуо је на самој жици, те ваљда су ради његове погибије, пет преживелих из ове групе разочарани и нису се хтели упутити у наше редове, већ су отишли у четнике и правили недела у околини Краљева, као што је то урадио Раде Вукашиновић, син поменутог Вула, кога би, верујем, да је сам Вуле жив, каквог је био карактера као човек, као грађанин земље, сам стрељао. Као други пример, сличан примеру Рада Вукашиновића је Богдан Пановић из Ратине⁵⁸.

Пролазили су дани у мукама које су нам наносили гестаповци. Негде око 20. јануара 1942. године било је наређено од стране гестаповаца да свучемо сву опрему са себе, бацимо је на једну гомилу и идемо на купање, с тим што би одело за то време било испарено. После купања сви смо постројени напољу и прочитани. Кад смо правили питање преко тумача што нас прозивају, одговор је био: 'Идете у рудник на рад'. У који рудник? 'У онај у који будете послати, у Немачку.' Ми смо знали за овај трик, тј. знали смо да смо прочитани за стрељање, а ово је само камуф-

⁵⁸ Богдан Пановић (18. 3. 1906, Рапина, Краљево), кафеџија, борац четничког одреда Вула Вукашиновића који се са партизанима борио код Краљева на опсади, заробљен, приликом пробоја тешко рањен, дошао на терен Сврљишко-нишавског народноослободилачког партизанског одреда, прихваћен, остављен на лечењу, предао се четницима који га прихватају и лече. Ступио у четнички одред код Краљева, октобра 1944. прелази у јединице НОВ, после рата емигрирао. Његову биографију истраживачима доставила ћерка (НМН, МК12, студ. материјал, биографије бегунаца).

лажа. Наређено нам је да од тога дана нас око 78, колико нас је прочитано, међу којима сам био и ја, не стојимо у строју за вечеру и ручак и за пребројавање са онима који нису прочитани, већ на зачељу, за то ограниченом простору који је обележен кочићима.

Кад неки од прочитаних не би стао на одређено место, одмах је био премлаћиван и мрцварен.

Сваког дана су на нас тукли и понекад и без оно мало хране. Човек звани Јуда и Ацо, оба Крушевљани, како сам сазнао, ни једног дана нису тучени, увек су извођени напоље и враћани без икаквих последица. То нам је испало сумњиво, а касније смо се склањали од њих да им не бисмо шта поверили и томе слично.

Почели смо да се договарамо о плану за бекство. То није било лако јер другови који су били тада организовани у партији нису могли урадити ништа јер их је тада било мало, а радити са осталима је било много тешко. Људи су знали за поменути двојицу Крушевљана да су агенти. Једног дана чујемо од такозваних слободњака, талаца, да су другови партизани у нишкој Каменици сачекали Бугаре, помлатили и запленили им оружје, опрему и реквизицију, а гестаповци би увек у оваквим приликама према нама били свирепији, кад год би се осетила ма каква акција наших другова са терена. Тада би они баш говорили како су уништили Титову банду, како само треба да им још падне у руке Тито и све је готово, а друг Вељко Колашинац, наш чувени комичар, почео је да звиждуће у виду песме славуја и на српском рекао Немцу: 'Боље с тим новинама да нам покријете ову кофу са водом'. Друг Вељко би после тога био претучен, а и сваки десети извођен из собе на батинање, услед чега смо ми остајали увек под стрепњом и плашили се да ће их Немци поубијати.

Једног дана, један немачки официр гестаповац упао је у собу и каже: 'Тристапедесет партизана ухваћени и кроз који дан су са вама заједно'. Тек одједном, поче саопштавање од увета до увета, од једног до другог друга и прво примећујем Душана Томовића, Бранка Бјеговића, Бранислава Ђурчића, Срета Вучковића и зва-

ног Борка, глумца из Скопља, као и друге, па тек другог дана Бране и Душко прошли су поред мене, а Бране је застао и рече ми: 'Ти си сигурно, Гвозденовићу, за бекство из овог логора'. 'Да', рекао сам, 'само не знам на који начин.' А он ће мени: 'О овоме никоме ни речи, па макар био и на најсвирепије начине мучен. Имаћеш задатак у групи за јуришање, односно у јуришној групи на пушкомитраљез постављен позади нашег строја, уколико буде ова група попуњена или онемогућена за овај задатак, сами имате да се снађете да исти решите'. Сећам се добро да је у ту групу узет звани Ера, партизан чијег имена се не сећам, а биће саопштено кад ћемо вршити акцију. Иначе, сада још очекујемо да доведу неке похватане другове. 'Јеси ли сигуран?' - 'Сигуран', одговорио сам му ја.

Сваког дана увече у 18 часова пуштани смо напоље ради обављања нужде у спољним просторијама, као и за паљење једне цигарете, што је све требало да се обави за 5 минута, а кад се вратимо са овог места, у одређено за то место са кочићима, морали смо да се постројавамо како би нас пребројавали и одатле отерали у своје собе. Али, дође 7. фебруар и уместо 350 похватаних, како нам је рекао тај гестаповски официр, свега је 5 доведено, од тога два моја познаника. И са њима је поступано као са нама, тј. нису прошли без батина, али овај логор осуђен је на смрт, заробљени партизани у њему. Једна партија заробљеника могла је боравити највише 60 дана, а за то време су, кроз мучења и малтретирања кроз која су пролазили, лако могли да дођу до података они који су их достављали њиховој командатури. Такви другови који су почињали да по нешто причају били су тучени јер се мислило да знају море ствари. Најзад су их поубијали. Остали другови, који су се држали добро, нису никоме ништа одали, за њих су Немци мислили да је из њих немогуће ишта извући и после тога вршено је стрељање.

10. фебруара увече сазнали смо преко људи који су били као таоци и слободно се кретали у кругу, а повремено ишли и у град

(међу њима је било Јевреја са којима смо успоставили тајне канале), дакле сазнали смо да ће на Бубњу бити стрељање 13. фебруара 1942. године у 7 часова. Они су нам рекли да су ископали раке - гробнице. То је мени лично рекао један Јеврејин, а рекла су ми још двојица другова. Ми, како смо са обављања нужде долазили у одређену линију где су нас пребројавали, то вече није требало да станемо у врсту, како су нам Немци рекли, већ помешано са онима који нису прочитани за стрељање и, кад тумач каже правац собе, требало је да добијемо команду за напад, разоружамо гестаповце и са осталим пушкама разоружамо пушкотријесце и остале аутоматичаре, а онда комотно да вршимо акцију, прекинемо телефонску везу са градом, искључимо светло, све Немце вежемо и затворимо их у собу где смо ми били. Ово је требало чинити да нам не би грађанство у Нишу страдало од њихове репресалије односно рације. Другове који нису могли да иду требало је да ставимо на носила и да их носимо кроз шуму, јер је било и таквих које су гестаповци пребили, а типичан је случај са Бранишом Јаковљевићем, учитељом из Граца код Рашке, коме је устима од пушчане цеви проваљена и кичма, а исти је стално лежао на стомаку.⁵⁹ Други случај био је Љубисав Ђорђевић звани Чемберлен, иначе судски приправник, који је родом био из села Кожуари, бивши тамнавски срез, као и други другови.⁶⁰ Даље, требало је да ослободимо и једну собу у којој је било око 15 другарица заробљено са нама или без нас, а на задацима народноослободилачког покрета, а које су биле смештене у соби на тавану

⁵⁹ Погрешно навођење презимена. Ради се о Браниши Јоковићу, који је заиста био учитељ у Рашкој. Заробљен од четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године у Градцу као борац Копачког партизанског одреда. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша у Нишу (Жртве логора Ниш, 234).

⁶⁰ Љубисав Ђорђевић, рођен 28. марта 1909. године у селу Кожуар код Сивња (Хрватска), службеник суда у Рашкој. Заробљен од четника Косте Пећанца децембра 1941. године као борац Копачког партизанског одреда и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша (НМН, ЛЦК, картон логораша, бр. Б/26; М. Миловановић, 291; Жртве логора Ниш, 178).

магадина. И оне су исто прошле са патњама као и ми. Требало је пустити собу талаца, слободњака у којој је било око 42 друга, а од којих су у оваквом случају бекства неки успели да побегну, а такође и Јеврејима омогућити излазак и отићи у Сврљишке планине са свим ослобођеним и однетим оружјем Немаца.

12. фебруара 1942. године око 12 часова предочено је свима којима је поверен задатак да ћемо акцију да извршимо у одређено време, тј. кад пуштају напоље, и са одређеног места и то испред логора, а такође нам је скренута пажња да строго пазимо на два лица : Јуду и Ацу који су родом из Крушевца, а они су били агенти које су Гестапо и полиција платили, а они су тобож код нас приказивали да су заробљени на тој и тој акцији.⁶¹ Такође смо били будни још према неким појединцима, чија група је била малобројна, њих десетак-дванаестак људи који нису знали за бекство јер су били несигурни. Ја немам речи да опишем какву сам промену, тј. какву снагу и енергију сам добио у куражности не само ја, већ и остали другови. Са великим нестрпљењем сам очекивао моменат који је требало да се изврши то вече. Нисам само ја једва чекао овај задатак, није само промена куражности била код мене. Постојало је чврсто убеђење и вера у извршење акције. Сви другови били су жељни још једном да узму оружје у руке и поведу борбу против окупатора и његових слуга.

Тог дана нико од другова није тучен. Ово наше очекивање било је врло неизвесно јер смо међу нама, као што сам и рекао, имали плаћених агената и, ако би мало шта сазнали, могли су да нам упропасте читаву ствар.

Дође уобичајно време кад нас свако вече пуштају да вршимо нужду, а на наше запрепашћење, не пуштају нас напоље. Сашаптавали смо се и дискутовали међу собом шта то може да буде и сваки је нагађао на свој начин, а било је и таквих мишљења да

⁶¹ За разлику од Аце Коцкара (Дамњан Томић) идентитет особе коју називају Јуда није познат.

смо откривени са нашом организацијом и да нас неће пуштати. Сутрадан, 13. фебруара, ионако ће се извршити стрељање. Тек у 10.30 часова отворише се наша тешка врата на лагеру и гестаповац, стражар, каже нам на немачком да можемо напоље и упозорио нас је на дисциплину. Чусмо од слободњака који су нам доносили следовање да су другови негде на терену напали Бугаре, те ради тога смо пуштени касније, а није требало много па да нас уопште не пусте напоље. Вечеру смо добијали увек пре пуштања напоље, премда то није била нека вечера, тек реда ради.

Ми који смо могли мало ноге да исправимо, изашли смо напоље, а друг Бранко Бјеговић остаје да поспреми другове који не могу да иду, те да их носимо са нама. Кад сам ја изашао напоље из собе, нисам могао да пратим никога, тј. ничије расположење, али сам сам био узрујан од очекиваног момента да се једном и то питање реши, што ми је најтеже било. Мислио сам: где год је борбе, ту је и меса и гестаповци нас неће лако пропустити, а ми смо ионако изнурени људи. Но, ипак сам те мисли савладао и у себи сам помислио: како да се поздравим са оним друговима који не могу да изађу напоље. Све се може десити, могуће ја да погинем, могуће и да не погинем, али за њих? Како се сад поздравити са најмилијим друговима којима је донета једна судбина, како да им изразим поздрав? Све је било тешко и немогуће. Упро сам поглед у правцу њих и прескочио праг на вратима, а у себи помислио да у ову собу нећу више жив да се вратим. И тако, један за другим, у правцу пољског клозета, сви који смо могли да изађемо, изашли смо.

Наш је лагер био заграђен бодљикавом жицом свуд унаоколо, у два реда а један од другог у размаку за један и по метар, а висине је била 4 метра. Жица је била бодљикава и исплетена у коцку, тако да се ни пиле није могло провући, а у средини је била 'јежева бодља'. Први ред жице налазио се удаљен од лагера највише 5 метара, паралелно дуж зграде на челу овог простора на источном углу ове зграде налазио се клозет, тј. спољна

неспросторија, а према њему 10 до зуба наоружаних стражара гестаповаца. Споља, у правцу њих, на капији у свим угловима логора, био је по један тешки митраљез, а на пролазу из собе у простор према пољском клозету стајала су два стражара Немца. У овом тесном простору, нас око 150 шетали смо пушећи, и то сваки по један дим, а другови би свог друга убеђивали у успех и куражност како да овог момента будемо одлучни иначе смрт је ионако близу. Нас неколико другова приметисмо друга званог Стојан Мате⁶² који је убеђивао Еру да буде истрајан јер су њих двојица заједно заробљени. У том тренутку приметисмо агента Јуду који је нешто приметио, зауставио се код званог Мате, запалио цигарету и одатле отишао код оних 10 Немаца и рекао им нешто на немачком. Ми сви који смо знали да је ово лице агент, пратили смо његово кретање које је било тако брзо, после чега смо видели да Немци узимају пушке на готовс, спремни да пуцају. Ми смо видели да је ствар откривена иако је требало још свега два минута до места извршења задатка. Гестаповци су преко тумача командовали на немачком језику: 'Прекидајте вршење нужде, руке увис и један за другим правац соба, иначе ко не пусти биће на лицу места убијен'. Но, одједном, као по договору, из грла свих другова се чуо узвик три пута 'ура' и потрчали су у правцу ових Немаца, док су они отворили брзу ватру из пушака, и ту паде око 15 другова, а ми настависмо да пузимо преко ових мртвих другова и да се привучемо Немцима, али су они и даље пуцали. Одједном, позади нас се чуо звук: 'Руке увис!' и почеле су из руке наша два друга да пуцају две пушке које је од Немаца отео Бјеговић Бранко који, када је чуо први пуцањ, напустио је спремање претучених другова у соби за које је мислио да их но-

⁶² Стојан Драгићевић Мате, рођен 10. децембра 1897. године у Голубињу код Бенковца (Хрватска), шофер у Врњачкој Бањи. Заробљен од четника Косте Пећанца децембра 1941. године као борац Краљевачког партизанског одреда и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша - остао на жици (НМН, ЛШК, картон логораша, Д/26; Жртве лагера Ниш, 159).

симо и пошао у правцу нас. Иза леђа она два чувара пришао је и отео оне две пушке које је дао двојници другова, па они успеше да ликвидирају два аутоматска оружја која су стајала оба позади нашег строја. Немци, увидевши ово, повукли су се сви на спрат логора и почели да пуцају на нас из сваког могућег оружја које су имали на располагању. Увидели смо убрзо да од нашег задатка који је требало да извршимо нема ништа, да другове из собе не можемо изнети, да другарице са тавана не можемо ослободити и да ће се тек једва ко извући жив. Сваки је гледао да би у овој акцији нешто допринео и у оној брзини очекивали смо неку команду. Одједном се зачуо глас неког од другова: 'Другови, на жицу, издани смо!' Море непријатељских хитаца прштало је око нас, а по неког и закачило. Сви смо навалили на жицу, и то највише на оној страни изложеној ватри и кад смо скоро били при врху оградe, први ред жице, под притиском наших мртвих тела, а нешто и захваљујући веома ниској температури, 35 испод нуле, попуцао је, док смо ми наставили да прескачемо. Преко поља већ смо видели неке другове како иду даље, измичу у виду стрелаца и губе се у мраку.

Поред мене, са десне стране, још док нисам био на врху жице, чуо сам неки крик и препознао да је то глас малог Симића, сина једног учитеља Милоша Симића, који је 15 дана пре нашег бекства, а преко неког његовог интимног пријатеља, као тежак болесник пуштен из логора. Мали Симић приликом бекства није успео да прескочи жицу, већ је негде иза ћошка, не приметивши гестаповца са оружјем, на истог налетео, у оној брзини својом руком увио му цев у страну, али је гестаповец био јачи, савладао малог и убио из револвера.

Нисам имао времена ништа да посматрам нити другима да притекнем у помоћ, јер је море куршума сипало на нас и приметих да се другачије није ни могло. Уочио сам поред себе другове на жици како се боре да пређу, као и ја, и видео сам неколико

мртвих другова међу којима сам препознао Вула Вукашиновића, Ђирка Анчевића⁶³ и Јова Марковића⁶⁴ и кад сам скочио са жице ван круга, видех поред мене једног друга који је скочио са жице и падом зари главу у дубоки снег и тако су му се нос и уста напунили снегом. Копрцајући се успео је да се извуче и настави бекство. Нисам знао ко је то био, видео сам да је неко од наших, ухватио сам га за рамена и извукао из снега, обрисао му нос и очи, ухватио под руку и упитао: 'Па то си ти, Кецане?'⁶⁵ 'Ја, Гвоздене', одговори он и поче да ме грли и љуби што сам му указао помоћ. И ја сам њега другарски загрлио и пољубио што смо се нашли ван жице. Питао сам га да ли је рањен, одговори да, срећом, није, али да је изнемогао од оног пребијања као и ја. Ишли смо тако мало лево, мало десно, као и остали другови и нико није показивао страховање што за нама пуцају сва могућа оружја. Чак су нас гађали уз помоћ рефлектора који нас је осветљавао јер су сматрали да смо бољи циљ. То је све тако трајало док нисмо зашли за прво брдашце. У путу који је био 500-600 метара дуг, почеше другови да се издвајају, док ће Кецан рећи: 'Ено Влаха Николе, рањен је, тетур се, не може да иде'.⁶⁶ Овог је Влаха било лако

⁶³ Ђирко Анчевић, рођен 1909. године у Тетову, рударски радник, пре рата живео у Баљевцу на Ибру. Заробљен од четника Машана Ђуровића децембра 1941. године као борац Копеоичког партизанског одреда и дотеран у нишки логор. Из логора бежи 12. фебруара 1942. године, међутим бива ухапшен од стране СДС-а на липовачким појатама и враћен у логор. Из логора одведен на Бубањ и стрељан 8. септембра 1942. године (Жртве лагера Ниш, 80).

⁶⁴ Јован Марковић, рођен 1898. године у Берану (Црна Гора), рудар Ибарских рудника, заробљен од четника Косте Пећанца децембра 1941. године као борац Копеоичког ПО и спроведен у нишки логор. Погинуо 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша. Немци су га рањеног заробили у Каменици, вратили у логор и стрељали (НМН, ЛЦК, картон логораша, М/111; М. Миловановић, 293; Жртве лагера Ниш, 309).

⁶⁵ Богдан Рајачић Кецан, рођен 1906. Прокике, Карловац, рудар, борац Копеоичког народноослободилачког одреда, заробљен, по пробоју пробио се ка Копеоици, упао у четничку заседу, остао код четника као кувар и у њиховом саставу погинуо од партизана (НМН, МК12, студ. материјал, биографије бегунаца).

⁶⁶ Никола Краћуновић, рођен 5. 2. 1909, Голубиње, Доњи Милановац, радник, борац Звишког НОП одреда, по пробоју дошао у свој крај, четници га открили и убили 1943. године.

препознати јер је заиста носио бело скучено одело и био је један по висини највиши. Погледао сам га видевши да застајкује, питао сам га зашто застајкује, а он је ионако тешко говорио чисто српско-хрватски поготову сад када је рањен и скоро се смрзао после источене крви из његовог тела. Разумео сам га само кроз његов нејасан изговор, рекао је: 'Рањен сам', уз то ми је стезао руку и молио да га не оставим. Говорио је да му је тешко, на шта сам му ја рекао да сви ми другови бринемо о њему и да ћемо га носити, таман и мртвог. Ово није било лако. Свима нама који смо побегли из логора била је потребна помоћ, али у оваквом случају, нашем жељом за победом над непријатељем добили смо куражност и од тог друштва сви који смо јачи, слабијима смо указали помоћ."

Милосав Ђурић Ера (7. 11. 1918, Милићево, Ужичка Пожега), електроинсталатер, радио и живео у Врњачкој Бањи, кандидат за члана КПЈ, борац Врњачког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, а затим у Топлички (Јастребачки), у којем остаје до краја рата, носилац Партизанске споменице 1941.

„Ја колико се сећам, у руководству групе за бекство је био Душан Томовић, први, Ђурчић - имена се не се сећам, Бјеговић, с обзиром на то да је био старшина собе. Мате је такође био. Вуле Вукашиновић који је погинуо приликом бекства иначе је био четнички војвода - и са групом је из логора дотеран негде концем јануара или почетком фебруара 1942. године, и то су га дотерали четници Машана Ђуровића,

предали га у Нишу четницима, а ови Немцима. Не знам сада, за ове тачно знам и тврдим да су ту били у руководству, а од руководства су сада ови другови које сам ја набројао стварали своје групе, с обзиром на то да смо знали да смо имали немачке обавештајце, ту је био и Аца - за њега смо знали сигурно међу којима је али за друге нисмо знали али смо претпостављали. Према томе, није се могло никако говори о бекству на једном широком плану, већ су другови који су били у руководству организације бекства обилазили своје познанике којима су могли да се обрате сигурно да ће прихватити бекство. (...)

Руководство бекства је било обавештавано о броју активних присталица за бекство, тако да су они морали да знају каквим снагама се располаже, као и на које могу да рачунају приликом бекства. С обзиром на овај број око 60-80, тачно не могу да одредим и знам, а колико сам могао и да оцинем по распореду група руководство је тај број људи распоредило и према њима одредило начин и време када ће се бежати и под каквим условима. Наиме, требало је да бежимо увече (дан баш прецизно није одређен, већ у датом моменту) после постројавања вечерње шетње, односно када будемо постројени, пошто је собни старшина Бјеговић преносио команде са немачког језика на српскохрватски, а пошто смо се ми постројавали испред стражаре, он је одредио да треба да се окренемо налево и приликом поласка у собу требало је да каже: 'Сад!' а онда, на тај и такав знак групе, којима је већ био раније одређен задатак, требало је да дејствују.

Ове групе су неке бројале 10, неке 5, неке 4 а неке три. На пример, моја је група бројала 3 друга. Вођа групе је требало да буде Срета Вучковић. Требало је да нас тројица покидамо телефон и после кидања телефона, који је иначе везан био за стражару, требало је да приступимо групи која врши ликвидацију групе Немаца, која се налазила за тешким митраљезом у кули код њихове стражаре и степеништа које иде на спрат, а који је био уперен на средину нашег строја.

Чело колоне, на чијем челу не знам ко је требало да се налази, мислим да је требало да буде руководилац те групе Душан Томовић - та група, као чело колоне, требало је да нападне пушкотитраљез, који је био чешког порекла, а који се налазио на челу наше колоне позади лево. Стајао је на једном пању са једним Немцем и његовим помоћником. Ми смо тада тај пушкотитраљез звали Јарац. То је била једна врста лозинке - псеудоним за пушкотитраљез. Кад група која је била одређена каже: 'Јарац', то је значило напад на пушкотитраљесца, а наравно и на његовог помоћника. Једна група је требало да врши ликвидацију стражара који су се налазили испред нас, с пушкама на готове, и последња група је требало да ликвидира (мислим да их је било око 5 другова) два стражара која су се налазила на стражарском месту, на капији на излазу из логора у град.

На овакав начин смо мислили да ликвидирамо целу стражу и да распустимо људство, с тим да, када ми извршимо јуриш и напад на стражаре по распореду како сам ја рекао мало пре, у исти моменат је требало отпозади да нам изађу, ми смо бар тако рачунали, Јевреји из соба и другови слободњаци, који су се налазили у соби број 13. Значи, ми идемо с фронта, а они треба стражарима да дођу иза леђа, а они горе са спрата да дођу са леђа посади тешког митраљеза и ликвидирају страже.

У том периоду се налазило на обезбеђењу у логору негде можда око 40-50 Немаца, више их није било, можда их је било само мање. Међутим, групе су биле распоређене по читавом строју од 160 логораша. Тако да, када почну да дејствују ових 60 или 70, онда су остали логораша, хтели-не хтели, морали да ступе у акцију.

Немци код нас преко дана никада нису долазили, али су једног дана по подне, негде око 16 часова, упали унутра и тачно поименично по списку су тражили да изађу напоље другови. Како сам ја знао за бекство и знао сам како је цело руководство било проваљено, а са тим је откривена и читава наша акција. Јасно,

с обзиром на то, ми смо морали да будемо спремни на све. Наиме, чекали смо да нас једноставно покупе и отерају на Бубањ ради стрељања. Немци су почели да изводе једног по једног из руководства - прво су одвели Томовића, па затим Бранка Бјеговића, Ђурчића. Неког Богићевића, мислим да је био кафеџија из Баљевца, Срету Вучковића и друге из руководства - све до једног. Изводили су их појединачно, али их нису натраг враћали. На крају су одвели једног малог дечка, који је био негде из околине Рашке, јер су рачунали да он нешто зна, па су путем батина (рачунали су на његову наивност, пошто он није имао више од 15 година) и разговора мислили да ће успети да преко њега нешто дознају и више докуче о разговорима, припремама итд. После неколико сати све су вратили у собу, цело наше руководство за бекство натраг у собу и то криво, испребијано, разбијених вилица, носева, лица отечених. Значи да су их тамо тукли. Приликом њиховог повратка са нама се ништа није догађало. Немци од нас нису више ништа тражили. Они више никога нису ни изводили и тек сутрадан смо сазнали - бар сам ја сазнао - да су ови наши другови са својим јуначким држањем успели да убеду Немце да је, с обзиром на нашу физичку конституцију и физичку кондицију (пошто смо били изнурени, изгладнели и мршави) међу нама било 50% пребијених и то некеме нога, другоме рука, кичма итд. Било је другова - двојица или тројица (међу којима и учитељ из Рашке, не знам како се зове) који су лежали на леђима јер им је са леве и десне стране на слабинама код кичме било иструлело месо, тако да сте могли да завучете и са једне и друге стране кичме у слабинама песнице унутра и да су се кроз њих видела црева, нису могли да се окрећу. Те рупе су настале због тога што је место иструлело од силних удараца пендрека.

Убрзање за бекство је са интезивнијим радом у прикупљању људи и организацијом почело од онога дана када је од нас 160, колико је било у соби, био прозван 81 друг. То су углавном све били другови из Копаоника односно из Копаоничког и Краљевачког

партизанског одреда. Бићемо стрељани сви који смо прозвани (не сећам се да ли се је налазио Томовић и други али знам да се добар део из руководства налазио у тој групи). Хамер је читао списак. То је било једно пре подне, када су долазили они из оних њихових филмских компанија и снимали нас њиховим камерама за филмске журнале. Соба је била цела постројена. Хамер је лично прозивао, а из строја су се издвајали они који су постројени. Из строја сам гледао: како је год кога Хамер прозивао, тако по покрету оловке - крст. Значи, ту није више могло шта да се дискутује. Било је ту прича после да нас прозивају ради слања у Норвешку на рад, те не знам у Немачку, ово или оно. Међутим, то је било апсурдно. То се је причало и када су одвели 21 или 23 Крушевљана. Међутим, касније смо преко Јевреја чули да су они стрељани на Бубњу. Наиме, то су и Немци нама једном рекли да ћемо, уколико не будемо послушни, проћи као и они који су раније отерани из наше собе. Значи јасно је било да ће ови другови бити стрељани.

После повратка у собу почели смо да вршимо притисак на руководство у односу на организацију, да у својим припремама руководство треба да буде што ефикасније и брже. Ово из разлога да не дозволе да нас преполове, јер би после ликвидације 81, остало да нам убију 81 друга - то с једне стране и са друге стране група од око 80. Значи били би преполовљени логораши и наравно да ће им лакше бити да и нас ликвидирају. Значи, први узрок је био да никако не дозволимо да нам погине 81 друг, а други да нам не смање ударну снагу - мислим на бројчано. То су била углавном основна два разлога зашто смо ми вршили (мислим на нас који смо знали за бекство) притисак да брже и ефикасније, односно пре стрељања, побегнемо из тог логора. Међутим, што сам и мало пре рекао, из објашњења које сам и ја знао ми смо дочекали да бежимо уочи самог стрељања. Немци су вршили стрељања средом и петком, а када смо ми побегли мислим да је то био уторак. Био је 12. фебруар 1942. године, а група од 81 логораша је требало да буде стрељана 13. фебруара.

Интересантно је напоменути и то да су нас до тада Немци увек пуштали напоље између 18 и 19 часова. Међутим, те вечери је прошло и 18, 18,30 и 19,30. Нису нас пуштали. Сада смо дошли у нову ситуацију. Више није било конспирације. Јавно смо тражили путеве како и шта учинити уколико нас Немци не пусте напоље, како тражити нов начин за бекство. Ту је било разних предлога. Предложено је пробијање зида, пробијање прозора и на крају се дошло на идеју: уколико нас не пусте, да онако нас 180 грунемо на врата наше собе, пошто то нису била чврста врата од неке стамбене зграде, нити је пак то специјално саграђено за логор, већ је ту где смо се ми налазили некад био војни магацин. То су била широка и велика врата, која су имала преко себе једну велику штанглу и катанац. Значи, било је могуће под јаким или мало већим притиском, врата су могла да падну. Били смо се просто одлучили и решили да ту сви изгинемо на вратима, али да не дозволимо да нас везују и воде на стрељање. Ипак смо рачунали на подршку из других соба и да ће ипак неко успети да се спаси. Док смо се ми тако у жучној дискусији објашњавали, већ је било негде око 20 часова. Једном смо чули Немце, пошто је било напољу хладно са ниском температуром по шкрипи цокула смо их чули, пришли су вратима и отворили их, а ми смо одмах изашли напоље. Ја сам се некако нашао међу првима и изашао са њима, али сам зимски капут заборавио у соби, пошто смо сви настојали да се растеретимо свега онога што нам је био терет, пошто сам био свестан тога шта све треба да пребродим и зато сам хтео да будем што лакши, а ако ликвидирамо немачку стражу и останем жив, вратићу се по свој капут. Сви смо ми са себе скидали све што би нам сметало у рвању са стражом приликом њихове ликвидације. Ми смо ту имали једну чисту рачуницу, јер смо били свесни тога да један број мора да погине, а ко - то нисмо знали. Јасно је да смо рачунали да ће бити доста ликвидираних када нападнемо пушкомитраљез и он испразни других 20 метака. Сваки стражар који опали један метак, може само да убије

једног, али зато су била још тројица, који су имали задатак да га шчепају и удаве. Значи, ишли смо са том рачуницом, да неко међу нама мора да погине. Рачунали смо да ће на 100 другова да погине 20-30. Значи, од нас 160, по нашој процени, требало је негде да погине око 30-40 другова. Некако је тако и испало иако нам по плану бекство није успело.

Ја када сам изашао напоље, држао сам се своје групе. У мојој групи сам био ја, Срета и не знам тај трећи како се је звао, заиста се не сећам имена. Ту је са нама била група која је била иза нас одмах, иза зачеља која је требало да иде, мислим да је била група од 4-5 другова, који је требало да ликвидирају стражу која излази, односно чува капију за излазак из логора, тако да смо ми били на челу и дошли смо већ били до клозета. Међутим, ови су други остали касније да излазе иза нас. Ми смо већ били стигли до клозета и одједном смо видели да је поред нас прошао Аца, то је Аца келнер – криминалац, иначе је раније био старешина собе и био немачки доушник и обавештајац. Чим сам их спазио, одмах сам рекао Младену: 'Овде није нешто у реду, ова двојица ће да нас одају.'⁶⁷ Није дуго потрајало и моја се сумња обистинила. Међутим, Немци су замакли са други ћошак и отишли су према стражари. Полако смо почели да се враћамо назад, а није потрајало неколико минута, а можда чак и минут један, а са наших леђа је већ почео да пуца пушкомитраљез. У исто време и Немци који су били испред нас почели су да пуцају и почели да беже. Ми смо потрчали за њима. Међутим, једна група Немаца је побегла ван логора, па је касније почела да се враћа натраг. Но, шта је било са друге стране, одакле је пуцао пушкомитраљез? Не знам, али знам јер сам чуо да је успео свега да опали неколико рафала, а највише, колико се ја сећам 2-3 рафала и то врло кратка. Када је први рафал пуцао, чули смо да је неко викнуо: 'Другови, на жице, сада или никада!' и одједном

се направила таква бука у оној тихој зимској ноћи, јер је било 8 часова, односно 20 часова увече 12. фебруара 1942. године, ноћ је била тиха, па је вероватно баш због те буке и кроз нас прошла нека врста струје. У међувремену, Немци су почели да се враћају ка нама, а ми смо почели да се повлачимо и дошли смо до клозета. Тамо смо видели један кркљанац, једну гужву тешку. Страшан приказ. Било их је и на жицама и испод жице, поубијани и крвави, али главно је да се више пушкомитраљез није чуо. Одмах смо кренули на жице. Како смо се растурили и сада ми није јасно. Ја оног момента нисам видео никога од познатих из своје групе, већ сам само видео четири друга који су јурнули на жице и одједном сам приметно да је погинуо онај друг који је био лево од мене и онај с краја. Значи, од нас петорице тројица су погинула, а нас двојица смо остали живи. Овај који је био између мене и Срете, како га је ударио куршум, а пошто је био јак мраз, он је у залету како је трчао, пробио главом жицу, жица је касније пукла и направио је један пролаз. Тај део жице сам ја касније рукама разгрнуо и провукао се друг Срета, а ова су тројица остали ту. Наиме, ми смо имали ту једну предност. Јевреји када су чистили круг, снег су бацали у жицу, тако да су она два метра жице (где су се налазиле оне гужве од жице) била апсорбована јер се тај снег следио, тако да нам је преостало још три метра жице. Значи, друговима који су ишли преко жице било је далеко лакше, а и нама који смо се провукли.

Гашење светла у логору у Нишу је било доста од помоћи логорашима који беже из разлога што је био смањен видик Немцима да могу на удаљености да гађају, тако да оно што су за нама пуцали, односно за логорашима друговима који беже, убојитост је била далеко мања. Приликом бекства је још и то помогло да већи број побегне што се је услед великих мразева снег био јако замрзао, тако да се по њему ишло као по бетону. Иначе, да је било југо, верујем да не би велики број побегао јер би се заглавио, а Немци су убрзо организовали потеру, како са

⁶⁷ Ђурић не наводи име друге особе.

њиховим, тако и са бугарским снагама које су се налазиле ту око касарни и око логора. Када смо ја и Сретен пред зору бежали, пред зору, кроз нишко поље ми нисмо наишли ни на један леш наших другова.“

Илија Загорац, борац Рударске чете Копаоничког одреда. Након бекства из логора активирао се у Озренском партизанском одреду. Преживео рат, носилац Партизанске споменице 1941. и других одликовања. Изјаву дао сараднику Народног музеја Ниш децембра 1966, у свом стану на Новом Београду.

„Заробили су нас на Голији. (...) Тада су нас везали ланцима и жицом, потерали за Рашку

где је почело бездушно мучење и пребијање од стране четника. Неколико другова је подлегло овом мучењу али непријатељ није ништа сазнао о нашим снагама нити су пак сазнали којој формацији припадамо.

После неуспелог саслушања, упутили су нас у Ђунис а потом за Ниш, где су нас предали Немцима у руке. Претили су нам речима: ‘Нама ништа нисте рекли, а њима ћете све признати!’ мислећи, вероватно, на мучења која су нас очекивала од Немаца.

У то смо се врло брзо уверили доласком у логор на Црвеном крсту, где смо били изложени надчовечанским мукама и злостављању које није било равно по својој бруталности ни оном из доба инквизиције. Другови су умирали пребијених кичми,

одваљених бубрега, огрезли у крви али непријатељ ни овом приликом није добио никакве податке о борби наших снага и одреда.

По самом мучењу које је извршено над нама, Немци су нас бацили онако крваве у хелије. Налазио сам се са групом другова у хелији број 14, до које је била хелија број 12, у којој су били другови који су раније били заробљени и овде доведени. Веза је одмах била успостављена – паролa је гласила: ‘Ништа не веровати непријатељу и његовим обећањима’. Одмах долази до повезивања и разраде плана за бекство. Стало се на гледиште да само бекство значи живот и даљу борбу против непријатеља и његових сарадника.

Мучења су настављена систематски по доктринама Гестапоа иако се команданту логора указало на све бруталности према нама.

Једног дана другове из хелије број 12 извели су под изговором ‘да иду у Немачку на рад’. Сутрадан из града, јавка нас је обавестила да су стрељани на Бубњу. Ово је иницирало да ужурбамо наше бекство. Одређен је био 9. фебруар 1942. Немци су појачали будност па је одложено за 10. фебруар 1942, али ни тада нисмо ступили у акцију. Чекали смо још неке чињенице. Међутим, 12. фебруара, два провокатора су, по подне, указала Немцима да се међу нама одигравају чудне појаве. Немци су нас све истерали на апел плац, а онда су са спрата одјекнула два пуцња. То је био знак за почетак. Први Немци су пали под нашим ударом, а тада муњевито сваки на свој задатак.

Један митраљез је ућуткан, који је директно тукао прилазе жици, а голоруки партизани су, захваћени ватром пушака, трчали на жице. Голим рукама су их кидали под убитачном ватром непријатеља али је пут у слободу био отворен. Никаква препрека више није била у стању да нас задржи. Ноћ је била над градом и логором, само се чуо прасак бомби и ватра из оружја. (...)

Преживели, изнемогли и испребијани, хитали смо ка шуми где смо се нашли са нашима.”

Драгомир Јаснић Дража (15. 5. 1902, Бољевац на Ибру), зидарски радник, борац Копачничког НОП одреда, по пробоју логора продужава ка свом крају, живео илегално, активно радио за НОП. Изјаву је дао 6. фебруара 1955. у Баљевцу сараднику Народног музеја Ниш.

„10. фебруар 1942. године. У соби се већ нешто начуло о копању заједничких рака. Очекујемо вечерњу шетњу после које би се на зборном месту дао знак за бекство. При изласку, сви смо ишли решени на борбу. У кругу ништа необично, што нам је уливало више наде. Али, при повратку из шетње, шта се видело: по целом кругу растурени су стражари са откоченим машинкама. То исто урадио је и командант логора и његови помоћници. Гледају у нас као у бауке. Ово нам је показивало да су наше намере откривене.

После пребројавања, командант је, пркосним гласом, машући машинком, командовао да идемо у собу. Многи су били запрепашћени, неки разочарани, док их је било, нарочито у кругу полицијских затвореника, који се овде називају криминалцима, да су радосни што су успели да открију наш план.

11. фебруар 1942. Пошто се видело каква је ситуација, видело се исто тако и да другог излаза нема, те се донесе одлука да се исти план изведе, дакле, само ако буде било погодне ситуације за то. Опет вест о копању рака. Криминалци сада већ мотре, те су одређени неки да их прате. Радосно се опет очекује вечерња шетња. Сви се спремили, па и тешки болесници са отвореним ранама поред кичме: Бранко Јоковић и чича Младен.

Излазимо у шетњу, опет ништа необично у дворишту. Хамер, који је дошао по подне, надамо се да ће отићи. По повратку на зборно место слика иста, предострожност појачана, наоружани Хамер и његови пратиоци. Пркос се примећује код свих а највише код команданта логора, који хоће да нам покаже да нам ништа неће помоћи. Ово опет учини да знак за напад није дошао. Разочарење код многих. Криминалци ликују у победи.

12. фебруар 1942. године. Пре ручка је донет хлеб, када смо обавештени да су раке заиста ископане и да се на Бубањ иде у 4 часа изјутра, камионима. Ово је учинило да се тако схватила стварност смрти. Решава се опет да се остане при плану и да се он изведе у сваком датом моменту. Очекујемо опет вечерњу последњу шетњу. Али не у обичајно време нема, што значи сигурну смрт за многе другове. Тек кад су кола, која су довезла сламу изашла, и капија затворена, зачу се клапарање при отварању врата, што многе од нас овесели.

Пола сата каснија шетња помаже да се уђе у већи мрак. Отворише се собна врата, излазимо весели, чили. На свакоме се види да је решен да изврши свој задатак по сваку цену. Шетња траје у знаку охрабрења. На неколико минута пред повратак на зборно место, приметисмо Ацу Томића званог Коцкар како одлази у пратњи немачког стражара да пријави бекство. Када та вест прође кроз масу збијених људи, на углу зграде, покрај собе 12, чу се глас Бранка Бјеговића, студента медицине, родом из Босне: 'Издани смо, другови, напред!' Одмах уследи гушење двојице стражара, који су одмах савладани. У том моменту неки су, већ прескачући двоструку жичану ограду, прелазили преко прелаза на које је стражар са клозета отворио ватру и узбунио осталу стражу.

Тада сам се налазио према соби број 12, скочио сам на жице али, како су биле размакнуте, то упаднем у гужве бодљикаве жице. Онако чупајући, видим да се испред мене неко провлачи

кроз и гужва задњу жичану ограду, те и ја пођем тим малим већ направљеним пролазом. У чупању да се извучем остао ми је један опанак и капа. Онако лежећи окренем се те ишчупам опанак, па се донекле лежећи откотрљам и одскачем. У чупању и при котрљању приметих код клозета Жику Марковића да зове упомоћ. Нисам далеко одмакао, а чуо сам експлозију две бомбе у собама логора.

Био сам на узбрдици више пруге за Књажевац, кад фабричке сирене почеше да завијају, на шта неко од другова добиаци псујући: 'Да, сад завијаш, а мене кад туку ти ћутиш'. Одмах су и светлеће ракете почеле да падају, због чега неко командова: 'Ле-зи!' Успут сустигосмо Душка Томовића како води крвавог и изнемоглог Брану Ђурчића, те му помогнемо. Сустигне нас 10-15 другова одакле идемо у Лабуково, у сврљишком срезу, одатле већина оде на Озрен. Ја кренем брдима низ Мораву, успут ме сустигне Стеван Дедић.

Пролазећи кроз многа села добијали смо хране. У селу Коњска Пољана свратисмо код једног имућног сељака, за кога смо до тада мислили да је четник, али ускоро чујемо његовог сина да пева руску песму о Каћуши. За све време док смо били код њега, гостио нас је али није питао ни ко смо ни одакле смо. Зато му при поласку поставих питање, на шта он одговори: 'Ма, људи, ја видим да код вас није све у реду, па ми је лакше да не знам.'

Одатле кренемо за Делиград и код Ђуниса пређемо Мораву, пошто дању није било страже на мосту. Дођемо у село Шиље-говац, па кроз Жупу, по упутству месних партизана слободно прођемо кроз Брус."

Десимир Кажих Ђоро (12. 8. 1922, Пискања, Кашићи, Баљевац), тесарски радник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим са групом бораца одлази на Јастребац, приликом одласка на Копаоник дезертира, после ступа у јединице Југословенске војске у отаџбини. Након завршетка рата осуђен на смрт па помилован. Био запослен у Шумском индустријском предузећу „27. новембар” у Рашкој када је дао ову изјаву.

11. фебруар 1942. године. Пошто је приправност Немаца оме-ла бекство, решило се да се изврши данас, али кад смо изашли на зборно место видели смо још већу приправност па и самог шефа Гестапоа и његовог помоћника да су накомстрешени. Тако се бекство не изврши ни овог пута. Увече су изводили неке ради батинања.

12. фебруар 1942. године. Око ручка смо обавештени да су раке ископане, да се иде ујутру у 4 сата камионима. То је утицало да се поново решимо да покушамо акцију бекства. Увече смо очекивали пуштање у шетњу. Али пуштања није било у обично време, па смо закључили да се за бекство зна. Нешто касније смо ипак пуштени. Изашли смо радосни у шетњу. Пред повратак на зборно место, неки су приметили да Аца Коцкар оде да јави припремање наше за бекство.

У том моменту сам се налазио у близини собе број 12, готово уз самог Бранка Бјеговића, који када чу да је Аца отишао да пријави бекство, викну: ‘Издани смо, напред!’ и ухвати једног немачког стражара и просто га закла зубима, док смо ми напали другог. Отели смо пушку на којој је био нож и избодосмо га.

Док смо се ми тако гушали са два стражара, неки другови су већ правили пролаз преко жичане оgrade, што је приметио стражар до клозета, па је отворио на њих ватру, чиме је алармирао и остале стражаре. Командант је пуцао са међуспратног прозора одакле је деловао на целу жичану ограду. Пошто смо ова два стражара ликвидирали, преко оgrade пребацим пушку коју сам однео у одред. Неко од другова, кога се не сећам, са другом пушком ликвидирао је пушкомитраљесца који је дејствовао испред зграде. При прескакању чуо сам глас Жике Марковића да помаже. Истом сам приметио да неки логораши легосе поред зида да би се заклонили од пушчане ватре.

Кад сам се нашао иза жица – пошао сам ка градском пољу на којем сам видео многе другове да растурени иду у правцу брда. Ускоро су почеле фабричке сирене да завијају, а и светлеће ракете да падају.

На брду сам нашао Виту Медаревића, Владу Столовића и два Циганина, и двојицу из Ћуприје, од којих се један доцније заклао. Отишли смо у село Церје, где су нас сељаци лепо примили, а сутрадан смо отишли у Озренски одред. Из Озренског одреда сам са осталим друговима рударске чете прешао у Јастребачки одред.”

Илија Лекић (20. 11. 1889, Вражогрнац, Зајечар), ковач Ибарских рудника, борац Копачничког НОП одреда, по пробоју одлази у Вражогрнац, крије се и активно ради за НОП. Изјаву дао сараднику Народног музеја Ниш августа 1966.

10. фебруар 1942. године. И ранијих дана сам приметио неко шаптање између другова, нисам могао да сазнам шта је, али овог дана сам приметио као неку припрему. Тек ми нешто паде на памет кад смо после вечерње шетње изашли на зборно место и видео многе Немце, па и команданта са машинком да нас некако другачије гледају. Помислим: ‘Ма, да се ово нешто не спрема, а да ја не знам, а Немци изгледа дознали’.

11. фебруар 1942. године. Опет нека припрема. Зовем сина Стеву, па му рекох: ‘Сине, мени ово некако све сумњиво. Криминалци ми рекоше да ће да нас стрељају, па ми родитељска дужност налаже да се, сине, опростимо’. Ухватим га за руку, а другом га загрлим и почнем га љубити, на шта он рече: ‘Тата, ја о томе ништа не знам, али буде ли тако, ми ћемо да скачемо на жице, па ће ваљда један од нас остати у животу да буде сведок овим зверствима’. Док ми је то говорио, из очију сам видео да све зна. Приметио сам и код криминалаца неку нервозу. После шетње се опет враћамо на зборно место. У кругу логора још више наоружаних стражара, укључујући и самог Хамера, шефа Гестапоа, са још једним официром. По повратку тек дознадох да су неки спремили план за бекство. У соби се у први мах стиша, али по гашењу светла опет су се чули шапати, ради чега се међу криминалцима неки стално мешкољише. Из свега сам видео да нешто има што се крије од мене.

12. фебруар 1942. године. Од сванућа неко потајно договарање у соби. После доношења хлеба још опрезније неко дошаптавање које ослушкујем као што раде и криминалци. У подне нисмо пуштени. Увече, исто, на време се не пуштамо. Тек нешто касније, кад смо путени, приметио сам свога сина Стеву веселог

где ми приђе и пребаци ми руку око врата и рече: 'Ти си, тата, јунак, ти ћеш све да издржиш'. Весели су и сви остали, што учини да и ја постадох веселији. На шеталишту, у оној збијеној маси, нешто касније опет тражим мог сина Стеву. Тек што га спазих како прилази једној збијеној групи, на оном крају према соби се зачу глас: 'Издани смо, напред!' Окретох се да видим шта је било са Горетом, кад ме он гурну ка једној рупи у жици из које се неко са оне стране извлачио. Сагнут, бауљао сам кроз узану рупу и, кад изађох, окренух се да видим, кад - Горете нема. Пођем трчећи са осталима који су растурени по градском пољу трчали у правцу оближњег брда, мислећи да је мој син међу њима. Онако изнемогао пожурих да га сустигнем, али ми успут многи рекоше да га нису видели. Онако утучен отишао сам у правцу Зајечара."

Витомир Медаревић Власта (14. 6. 1912, Пискања, Баљевац), трговачки помоћник, борац Копанничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, прелази у Топлички, а затим по задатку у долину Ибра, носилац Партизанске споменице 1941.

10. фебруар 1942. године. Прозивање је учинило да са већом решеношћу извршимо план, очекује се погодан моменат, односно пуштање на вечерњу шетњу. Очекујемо вечерњу шетњу са нестрпљењем јер то је била нада за слободу.

У сумрак излазимо на мали узани простор иза зграде, од које је на 2-2,5 метра жичана ограда висока 1,5 метар, уз коју је узгнут снег. Од прве жичане ограде на даљини око два метра је дру-

га ограда исто тако од бодљикаве жице, висока преко 2,5 метра, док је простор између њих испуњен гужвама бодљикаве жице. Са обе стране уже стране зграде, по два стражара, тако да смо се нас 150 људи једва размимолазили.

На углу шеталишта, према електричној централни био је пољски клозет. При излазу у двориште ништа се не примећује, али при повратку на изборно место слика у дворишту се изменила. Стражари, командант и његови помоћници до зуба наоружани машинкама, на чијим орозима су држали прсте и унезверено су нас гледали. Многима је било јасно да су наше намере биле откривене. По пребројавању строја, командант онако изазивачки псује, командује не скидајући прсте са ороза машинке. Ово учини да Бјеговић, који треба да да знак за акцију, не даје знак. Враћамо се у собу. Многи губе наду. Неки су љути, а неки су и радосни што се овај дан овако завршио. Испитује се на који је начин завера откривена. Нешто касније су неки извођени ради саслушавања, а неки и ради батинања.

11. фебруар 1942. године. Општа ситуација нас приморава да одлучније и чвршће остајемо при плану јер је он једина и последња нада. Већ се начула вест о копању заједничке раке. Опет се очекује шетња. Све је у знаку напетости. Криминалци су нешто узнемиренији. Поподне дође Хамер у пратњи једног официра. Надамо се да ће до вечерње шетње отићи. Време шетње дође. Сви смо спремни па и тешки болесници, са отвореним ранама поред кичме на крстима, спремни и они. При изласку, ништа нарочито се не примећује у кругу логора. Шетња у знаку храбрења и победе. Криминалци су под присмотром. По повратку на зборно место, слика иста као и јуче, само појачана наоружаним Хамером и његовим пратиоцем, услед чега командант логора и гефрајтери још више истичу своју изазивачку дрскост. Ситуација учини своје, те знак за напад не дође. Повратак у собу учини да се многи помирише са судбином, јер се више није веровало у моменат када би се план могао при-

менити. Опет, само нешто касније, неки су извођени на саслушање и батинање. Криминалци, нарочито Аца Коцкар, задовољни успехом.

12. фебруар 1942. године. Хлеб је донет пред ручак. Јеврејин који доноси хлеб обавести нас 'да су раке ископане и да се иде ујутру у четири часа камионима'. Ово учини да се са још већим нестрпљењем очекује пуштање у вечерњу шетњу. Али, у време пуштања врата се не отварају, што учини да су многи изгубили наду. Касније но обично, врата се отварају, што унесе радост као да долази слобода. Излазимо брзо, па и тешки болесници излазе. Све је спремно. На шеталишту веселост која охрабрује. На неколико минута пре повратка на зборно место, неки другови видеше кад Аца Коцкар у пратњи једног стражара оде да пријави бекство. Одлазак Аце Коцкара учини да бејасмо начисто да ће се бекство спречити и ради тога на углу собе 12 чу се глас Бранка Бјеговића: 'Издани смо, напред, другови!' Истовремено настаде гушање са двојцом стражара који су брзо ликвидирани. Чим је настало гушење, неки су већ скакали на жице, на које је стражар код клозета отворио ватру и алармирао и остале чуваре. У том тренутку био сам на шеталишту код клозета. Стражару код клозета дође у помоћ један са пушкомитраљезом, који се убрзо заглави. У том моменту сам скочио на жице, али ми се неко ухвати за рамена, те викнух: 'Пуштај, јер ћемо обојица у жице!' али се овај пусти тек кад сам био на врху жице. Пребацим се, али онога са леђа нисам приметио. Са средњег прозора је почео да дејствује пушкомитраљезац, а и неколико пушака из заклона са стране.

На градском пољу сам приметио многе другове, растурене, да иду у правцу брда Виник. Ускоро су почеле да завијају фабричке сирене, а и да падају светлеће ракете. Због тога смо морали да лежемо, а то је допринело да се и групице бегунаца растуре. Преко ноћи сам нашао неколико бегунаца: Стева Дедића, Влада Столовића и два Циганина. Исту ноћ дођемо у село Церје,

где сам ради испитивања ситуације са два Циганина свратио у једну кућу, када смо рекли да смо побегли из борбе са Каменице. Ту смо дознали име 'шумских' - одомаћен назив за партизане, те се и ми, као такви јавимо ради чега нас домаћин Јован лепо дочека. У селу се направи читава узбуна, што се осећало нарочито због лавежа паса, због пристизања бегунаца, те смо били стално на опрезу. (...)"

Стаменко Мартић (9. 6. 1918, Шумник, Рашка), рудар, борац Копачничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим прелази у Топлички, по издвајању Копачничана остаје на терену, касније ступа у НОВ. Изјаву дао сараднику Народног музеја Ниш, 1955. у Баљевцу.

9. фебруар 1942. године. Изведени смо на купање, шишање и прање одела и да би се слама променила у

соби. Док смо потпуно голи и боси скакали на снегу и запаљеној слами испред купатила, из кога је куљао бели густ дим, очекујући ред за купање, шишање и одело из малог апарата за парење, наиђоше санке у којима дође шеф Гестапоа Хамер. Због његовог доласка командант логора нареди да станемо у строј без обзира што смо сви голи и боси. Хамер прими рапорт од команданта логора, после чега извади списак и поче прозивати. Прво прозва Душана Томовића, Бранишу Јоковића и друге. Њих око 80. По завршеном прозивању, командант нареди да

се прозвани од тад стално постројавају. Кад је било завршено са купањем, шишањем и прањем одела, за које је време промењена слама, ушли смо у собу где настаде нагађање зашто је одвојен транспорт.

10. фебруар 1942. године. Нестрпљиво смо очекивали вечерњу шетњу јер сам већ научио лекцију о копању заједничких рака, исто тако и о томе да су Немци на неки начин обавештени о плану бекства. При излазу на шетњу били смо сви весели, изузев криминалаца који су нас стално испитивачки посматрали. Тад у дворишту нисмо ништа нарочито приметили. Али по повратку на зборно место ситуација је била друга. По целом логорском кругу, сва стража наоружана машинкама, била је у приправном стању. Сам командант као и гефрајтери, што раније није било, наоружани машинкама пркосећи су псовали и командовали. Ово је учинило да се знак за напад није дао. По повратку у собу многи су били љути, разочарани. Исто вече су неки извођени на саслушавања, када су неки и батинани.

11. фебруар 1942. године. Све је потврђено да смо откривени. Уз то дође вест и да нам се копају заједничке раке. То све учинило је да останемо још вернији плану. Зато се опет очекује вечерња шетња. Поподне дође Хамер са још једним официром за кога смо се надали да ће отићи. У време пуштања сви смо весели и весело спремно излазимо. При излазу, као и обично, али зато смо и дошли на зборно место са којег је требало да се крене у акцију, слика је била другачија. По целом кругу наоружани сви до зуба, стоје и гледају нас. Командант и његово помоћно особље, мимо обичаја наоружани машинкама, као и Химлер и његова пратња, пркосећи посматрају нас. Ово је учинило да се знак за напад није дао, те се уз пркосне псовке команданта вратимо у собу.

12. фебруар 1942. године. Све је доказивало да је наша намера откривена и да нећемо моћи да се ишчупамо. Криминалцима је било драго јер су тиме себи донекле обезбедили сло-

боду. Али ипак се при плану остаје. Око подне Јеврејин, који доноси хлеб, јави односно потврди да су раке ископане и да се иде у четири сата ујутру камионима. Сва ранија ситуација, а нарочито ова вест учини да смо план још више припремили, те очекујемо пуштање. Али се у уобичајно време врата не отварају, што нас забрину. Тек кад се капија на кругу затвори, поче клопарање при отварању врата, што унесе весеље у све нас. Излазе сви, утегнути и спремни, чак и тешки болесници. Уђемо више у мрак фебруарске хладне ноћи, излазимо један храбрећи другог. Очекујемо полазак на зборно место. На неколико минута пре одласка на зборно место приметих Ацу Коцкара да оде и пријави бекство. Ово учини да кроз пометњу збуњених људи прође са чуђењем ова вест до другог ћошка према соби број 12, одакле се чу глас друга Бранка Бјеговића: 'Издани смо, напред, другови!' И уз помоћ осталих из своје околине поче гушење са двојицом стражара који су брзо савладани. Неки су већ скакали на жицу и правили пролазе, што је приметио стражар према клозету, те је отворио пушчану ватру и тиме алармирао осталу стражу логора. Чувару код клозета се брзо приближи и пушкомитраљецац који се ускоро заглавио. Зато је наставила да дејствује машинка са средњег прозора на спрату. Скочим на жицу према средини зграде и пребацим се. На градском пољу видим многе другове да се растурени повлаче ка брду. Бугарске снаге отворише ватру од коњушнице која је била изнад наших глава.

Кад смо били на брежуљцима Виника више железничке пруге, фабричке сирене почеше да завијају, а и светлеће ракете да падају. Преко ноћи дођемо у једно село, код месних партизана који хоће да нас јаве Машану, што ми, мислећи да је то Машан из Рашке, у први мах одбијемо, али кад смо видели да је то партизански командант, пријавимо се. (...)"

Милан Милетић (14. 12. 1918, Ланиште, Светозарево), земљорадник, касније железнички службеник, борац Беличке партизанске чете, по пробоју одлази у свој крај, крије се и касније ступа у НОВ. Изјаву дао у Београду 1966. сараднику Народног музеја Ниш.

„Заробљен сам од стране четника Косте Пећанца 10. новембра 1941. Извесно време провели смо у затвору код

четника и недићеваца, а онда су нас они предали Немцима, злогласном немачком слуги Карлу у Ћуприји. (...) Стигли смо на железничку станицу. Када смо стигли у Ниш, нас 21 спроводи 50 Немаца у логор на Црвеном крсту.

Када смо дошли пред логор, видели смо жице, зграду, псе, гестаповце. Одмах детаљан претрес, батине на вратима двојица чекају, ударају, псето-вучјака пустили да дави сваког понаособ. По доласку у собу број 14 затекли смо једну групу људи који су лежали на мало сламе. Другарица Мица је смештена у другу собу. Она нам је касније протурала, кад год је могла, по мало хране. Казна за нас било је батинање: Немци су одмах дошли код нас и премлаћивали сваког од нас. Наредили су нам да стојимо, да не смемо да легнемо нити спавамо. То је било једне ноћи, друге ноћи су опет дошли и тукли нас, хране нам нису давали, сламе такође, нити смемо да се наслонимо један на другог. Тако је то трајало три дана и три ноћи. Четвртог дана су нам дозволили да седнемо. Све до 7. јануара 1942. сваке ноћи батине и без хране, са мало топле воде.

(...) Дани су нам тако пролазили. Објаснили смо друговима да је већина нас осуђена на смрт и да чекамо извршење. На то друг Бјеговић промени израз лица и ућута. После извесног времена дође код мене Миодраг Станојевић и рече ми да је примљен у СКОЈ.

Сутрадан друг Станојевић рече да се друг Вуле обавезао да ће са својим људима напасти пушкомитраљез и освојити га. Видео се тог дана живи рад. Вуле са својим људима у вези са Бјеговићем. Освануо је 11. фебруар. У случајном разговору са Жиком рече ми да је све спремно и да је распоред направљен за напад. Ја га упитах шта мисли Бјеговић за нас који због рана још увек нисмо спремни за напад, он ми одговори да од нас ништа не тражи већ да на знак јуриш гледамо сваки на себе.

Освануо је 12. фебруар. Доручак, топла вода. Нормално расположење, јер се строго наглашавало да се понашамо нормално да се не би открило припремано бекство. Дође време за вечеру. Човек доноси воду. Промене код другова, разговор између Бјеговића, Вулета и других. Прилазим Бранку Бјеговићу и питам га има ли новости. Пребледео, одговори само: ‘Вечерас’.

Након кратког времена дођу Станојевић и Жика и испричаше ми да су шанчеви на Бубњу већ готови и да ћемо сутра бити сви стрељани. Сви смо нервозни, сваки за себе. Страхујемо да нас Немци последње вечери не пусте. У шетњи упитах Томовића како се ствар одвија. Кратко одговори: ‘Све је готово’.

Негде око 20,30 часова отворише се врата. Брзо се прикупимо и један другом говоримо: ‘Држимо се, сад је време’. Али у нашој радости нисмо ни приметили да су издајници, уместо са нама, на шетњи код својих газда на стражари. Одмах их обавестили да је бекство сковано и готово, и одмах се, по причама неких другова, вратили у собу. Шетња, тј. распоред отпоче, био је таман на средини зграде. Од шетње и распореда није прошло више од два минута, зачу се митраљеска ватра. Бјеговић подиже руке увис и из свег гласа повика: ‘Другови, издаја. Јуриш!’ Ватра се зачу и са спрата, као и са углава логора. Више

нисам ништа знао, само сам у брзини видео много другова у локвама крви.

Пробијајући се кроз последњи ред неко ме повуче за ноге. Помислих да су Немци, али ме неко упита: 'Шта, жив си?' - 'Да', одговорих. 'Укочи, молим те, ноге да те изгурам кроз жицу'. Избацио ме напоље као сноп жита. Нашао сам се ван жице. Паде ми на памет да се окренем према логору смрти, да гледам мало са поља, јер сам доста гледао изнутра. У десној ноzi осетим мали удар, нисам ни знао да сам случајно рањен. Али то, у ствари, није била рана од метака већ само рана од жице. Наставио сам бекство преко рефлекторима осветљеног поља. Разјарени Немци пуцали су дуго за нама."

Никола Милетић (18. 12. непозната год. рођења, Миочић, Дрниш), рударски надзорник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим у Топлички, напушта борбу, одлази у свој крај, касније поново ступа у НОВ. Изјаву дао 1966. сараднику Народног музеја Ниш.

10. фебруар. Очекивало се пуштање. Нервоза код свих изузев код криминалаца. Спремили се и болесници који моле да их не оставимо. Све је решено да се чврстом вољом предузме и изврши. Излазимо на вечерњу шетњу. У дворишту се ништа не примећује. По повратку са шетње на зборно место, долази оно чему се нисмо надали: сви стражари са машинкама на готовс, па и сам командант, гефрајтери са машинкама су пришли. Ово је био знак да је план откривен, а нарочито

пркосно држање команданта кад је наредио да се улази у собу вичући: 'Прсо, прсо!' По повратку, многи су се разочарали, а многи нису могли ово да схвате. Нешто касније неки су одвојени на са слушања, којом приликом су неки тучени.

11. фебруар. У соби се говори да се дознало од Јевреја да се раке копају. Ово чини да се са више чврстине остаје при плану ако за то дође погодан тренутак. Опет очекујемо вечерњу шетњу, са жељом да ће бити прилике за акцију. Излазимо весели, опет излазе болесници, без обзира што су им на крстима, уз кичму, велики отвори одакле стално цури водица.

Враћамо се брзо на зборно место, весели, али опет наилазимо на оно чему се нисмо надали. Опет сви: стражари, гефрајтери, па и шеф Гестапоа Хамер, са још једним официром, до зуба наоружани. Ово учини да се не даде знак за акцију. Опет сви пркосе кад смо се враћали показујући да знају шта смерамо. По повратку још веће разочарање. Многи сасвим губе наду.

12. фебруар. Јеврејин доноси хлеб за ручак, потврђује вест да су раке заиста ископане, само даје да се ноћас у 4 часа иде камионима. Са надом још гледамо у план. Само, сада пуштања нема у уобичајно време, што значи: све је пропало. Ни слутили нисмо да је због дотеривања сламе у логор нешто умерено време пуштања, што нам је иначе погодније јер је већи мрак. Врата се око пола осам почеше отварати, што учини осећај да идемо на слободу, спремни сви, као и болесници. Криминалци се нешто узврдали, те их пратимо. Немају погодан моменат, а то је ношење кибле или воде, ради чега узимамо ми то да свршимо. За време шетње криминалци осећају да су под нашом присмотром, а још и да ће нешто да пукне, па су нервозни колико смо ми весели. Храбримо се. Опраштамо се, заветујемо се, наравно, све неприметно, све очима и лаким мувањем или стезањем мишића.

На неколико минута пре поласка на зборно место приметим кад бивши собни старешина Аца приђе и нешто рече јед-

ном стражару, после чега обојица одоше. Кроз збијену масу прође пригушени узвик чуђења, који, кад дође до збијене масе према соби број 12, из те исте се чу глас Бранка Беговића: 'Издани смо, напред, другови!' после којих речи дохвати обојицу стражара на које нападну и остали другови те их ликвидираше. Пушке су им отете, једну пушку дохвати Мате Драгићевић и њоме ликвидира митраљесца који је тек испалио један рафал, јер му је за то дао знак стражар који је био на страни клозета, када је, видећи прве људе на жици, отворио ватру.

Када се чуо глас Беговића, одмах су другови Дамјан Милетић и Драгомир Јовановић, рудари, скочили на жицу код клозета и привлачили диреке од жичане ограде да би се направио пролаз, да би другови који се боре са стражом лакше и брже избегли. Неколико нас кренуло је у правцу два стражара који су дејствовали од стране клозета, када се они, избечених очију од страха иако су им пушке дејствовале, повукоше да траже заклон, што искористисмо, те се пребацисмо преко жице.

После првог пуцња командант је дејствовао машинком са међуспратног прозора, кроз мало окно разбијеног прозорчета, одакле се није могло гађати прецизно. Ускоро му дође помоћ.

Скочио сам на жицу на прелазу до клозета, кад сам приметио неколико непомичних људи у гужвама, само познадох глас Жике Марковића како рањен зове упомоћ. Меци су зврјали на све стране. Кад сам пао на већ утабани снег, брзо сам измицао испод светлости фарова са ћошкова ограде. Слобода је учинила да нисам осетио исцрпљеност ни глад.

Изласком на градско поље, видео сам другове како се у развијеном строју повлаче на оближње брдо Виник. На неколико корака испред групе приметих друга Милоша Лучића, учитеља, кога је дотле водио Лаза Мартић, коме је иначе метак 'дум-дум' експлодирао у грудима.

Отисао сам у правцу Мораве са друговима Павлом Вашом и Ђирком Анчевићем. Затим смо скренули у правцу Соко Бање и

сутрадан, 13. Фебруара, у 16 часова нашао сам се у Озренском одреду, који је дотле имао 15-18 људи, а доласком избеглих логораша бројао је преко 80 бораца."

Милош Рапајић (20. фебруар 1903, Брлог, Лика), рудар, борац Копачничког партизанског одреда. Ухапшен 7. децембра 1941. и из затвора у Рашкој спроведен у логор у Нишу. Учесник бекства 12. фебруара 1942, носилац Партизанске споменице 1941. и других одликовања. Сећање на бекство дао сараднику Народног музеја Ниш као војни пензионер, у Београду 1968.

„Ухапшен сам 7. децембра 1941. од стране четника Машана Ђуровића, спроведен сам у Рашку и осуђен на смрт, заједно са осталим друговима који су се ту затекли а чијих се имена сада не могу сетити. Из Рашке су нас четници спровели за Ниш, где смо се задржали у њиховом логору па су нас после тога предали Немцима.⁶⁸

У немачком логору смо били затворени у соби број 14, где нас је било око 150. Сви смо били затворени као политички затвореници - кривци. Режим у логору био је такав да смо лежали на бетону и сваке ноћи по два-три пута извођени на батинање. Храна се састојала од горког чаја и 150 грама проје за 24 часа. Били смо толико измучени и исцрпљени да су другови, када су нас увече пуштали да припалимо цигарету, падали од изнемоглости. Немци су то посматрали са уживањем.

⁶⁸ Најпре су били у затвору код Беле-куле који су држали припадници покрета Косте Пећанца (Н.О.).

Пошто је прва група од нас 70 требало да буде стрељана 12. фебруара 1942, ми смо се договорили да организујемо напад на стражу и извршимо бекство. Ово је требало да се изведе 11. фебруара увече. Том акцијом руководили су Душан Томовић и Бранко Бјеговић. Те вечери, када су нас пустили напоље, одмах је на команду Бранка извршен јуриш на стражаре тако да смо успели да се пробијемо кроз жицу и побегнемо.

12. фебруара изјутра смо се окупили у селу Кравље, где нас је прихватио председник општине и кмет, који су били наши симпатизери, сместили нас у општинској згради и организовали нам исхрану. Затим су дошла четири друга које су послали са Озрена да прикупљају одбегле другове и одвели нас на Озрен где смо нашли Владу Вујевића који нас је сместио у село Церје код симпатизера НОП-а да се мало окрепимо. Другог дана по нашем доласку формиран је Озренски одред, звани Рударска чета.

Толико о томе, неких других момената сада се већ не сећам мада их је било много.”

Бранислав Ђурчић Брана (25. 9. 1916, Казновићи, Рашка), правник, борац Копаоничког НОП одреда, један од организатора пробоја логора, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, потом у Топлички, а онда упућен на партијски рад на Копаоник, носилац Партизанске споменице 1941. и других бројних одликовања. Сећања на заробљавање и довођење у логор као и бекство из њега доставио Народном музеју Ниш октобра 1975.

Рођен сам 1916, године у селу Казновићи, општина Рашка, у земљорадничкој породици, средњег имовног стања. Основну, четвороразредну школу сам завршио у оближњем селу Рудници. После завршене основне школе, уписао сам се у гимназију у Новом Пазару, где сам завршио четири разреда. У пети разред гимназије сам се уписао у Крушевцу и завршио 5, 6, 7. и 8. разред гимназије са положеним вишим течајним испитом (велика матура).

После велике матуре конкурисао сам за Нижу војну академију и био примљен у јесен 1937. године у 65. класу. Након две године проведене у Академији, због неких грешака, отпуштен сам из Академије и по казни је требало да одслужим у некој пешадијској јединици још 18 месеци. Међутим, административном грешком, нисам дослужио тих 18 месеци, већ сам, после годину дана, уписао Правни факултет у Београду.

Када је Хитлерова Немачка, без објаве рата, напала Југославију, налазио сам се у Београду. Након издаје земље од стране домаћих непријатеља и окупације немачких трупа, напустио сам Београд и настанио се у свом селу Казновићи.

Првих дана устанка против окупатора и оснивања Копаоничког партизанског одреда налазио сам се у селу Казновићи, одакле сам помагао одред прикупљајући од сељака одећу, храну и оружје, а нешто касније сам ступио у одред у чијем сам саставу и операцијама учествовао све до повлачења са територије Србије, новембра 1941. године. Одред је имао борбу у Рашки са четницима Косте Пећанца (Машан Ђуровић), када је претрпео неуспех и повукао се у рудник мрког угља Јарандо - Баљевац, одакле је, после неколико дана, отишао у село Рођевиће код Краљева. Одатле је са осталим одредима учествовао у опсади и борбама око Краљева, које је било у рукама окупатора.

Окупатор је организовао прву офанзиву на слободну територију Србије па је и Копаонички одред „Тодор Милићевић”, кренуо са другим одредима преко планина Јелице, Чемерна, Радочела и Голије према Босни. У селу Остатији на планини Голији, Ратко

Дражовић, интендант Копачничког одреда, рекао ми је да нас двојица треба да се вратимо у Ибарску долину, а према одлуци штаба Копачничког одреда. У селу Коритнику су нас, промрзле и изгладнеле, заробили четници Драже Михаиловића, заправо команданта бригаде капетана Михајла Цветића. Спровели су нас на Рудно где смо у основној школи преноћили и затекли групу партизана које су четници болесне, залутале и рањене заробили на разним местима Голије. Идућег дана групу су четници спровели у Трnavу, село у близини Рашке. Ратко Дражовић је пошао са Рудна, међутим, када смо стигли у Трnavу, није га било. У Трnavи су нас четници Цветића предали Божи Шарковићу, једном од команданата Косте Пећанца. У друштву Шарковића су се налазила и два Немца који су надгледали примопредају и учествовали у везивању и спровођењу партизана за Рашку.

Измалтретиране, промрзле и кржаве, преузели су нас четници Машана Ђуровића, уз сва могућа понижења и батине. Проведено време у затвору у Рашкој четнички олош је искористио до те мере да нас је на све могуће начине малтретирао и приказивао реакцији Рашке.

Једног хладног децембарског јутра повезали су нас по двојицу у ланце, утоварили у отворене камионе и повезли низ Ибарску долину према Краљеву, а затим смо у Трстенику 'имали срећу' да нас поскидају из камиона, построје у један ред, а потом доведу полудивљу четничку 'елиту', где су појединци на нама везаним и промрзлим показивали своје дивљаштво и примитивизам. У горком сећању ми је још и данас један дечачић од 12-13 година, који је био обучен у, за њега скројену, четничку униформу. На грудима је имао укрштене реденике пушчане муниције, а на рамену прекраћену пушку 'Крагујевку'. Сав овај четнички накит красила је и кољашка кама. Тај мали осорни дечачић, хушкан од својих старијих колега, пропињао се и кундаком нас ударао где му је било доступно, псујући нам 'комунистичку мајку'. Након таквог одмора довели су нас у Крушевац. У Крушевцу смо имали велику

срећу да су нас сместили у затвор да преноћимо. Сутрадан смо истим превозним средствима и са злочиначком пратњом стигли у Ниш. После дужег лутања по Нишу најзад су наши мучитељи пронашли право место и предали нас у даљу надлежност: Недићевој стражи са седиштем у дрвеним баракама код Ђеле-куле. Особље је било прилично подношљиво, захваљујући командиру страже, који је говорио да и он, који жели слободу, осуђује братоубилачку борбу и све помагаче окупатора без обзира којој групи припадају. Имао сам утисак да је тако и осећао. Обећао је да ће пронаћи везу са партизанима и да ће и он поћи са нама у шуму, у слободу. Мада нам је био наклоњен, није био у могућности да нас ослободи ланаца, већ смо и даље по двојица везани спавали, јели и обављали физиолошке потребе.

Док смо се налазили у бараци код Ђеле-куле, неколико пута су долази гестаповци и неке од нас саслушавали о сакривеном аутоматском оружју. Код једног нашег друга четници су, приликом претреса, пронашли цедуљу која је садржала неку породичну поруку. Међутим, та цедуља је предата Немцима, а они су је протумачили као веома важан податак о скривеним аутоматима - оружју.

Једног дана некеме из руководства синула је идеја да треба извршити лекарски преглед затвореника бараке, те су нас одвели у неку болницу недалеко од Ђеле-куле, где је лекар извршио површан преглед. Прегледајући мене узвикнуо је иронично: 'Овога треба убити или пустити!' Наравно, овакве речи и слични епитети ме нису забринули, јер су биле уобичајени речник скоро свих који су се 'бринули' о нама, како би нас што више психички и физички изнурели и тако уништили.

Не сећам се колико дуго смо били у тој бараци код Ђеле-куле, али једног дана стражари су нас повели пут центра Ниша. Необрјани, неумивени, поцепане одеће и обуће и крајње изнурени, вероватно смо изгледали веома јадно и бедно, јер смо спровођени улицама Ниша праћени погледима већине грађана са

великим сажаљењем, сузама и прикривеним негодовањем. Било је и оних грађана Ниша који су ликовали и гласно изражавали своје задовољство, што су ето доживели да виде шачицу 'бедних комуниста' који се боре да спасу комунисте у Русији, док комунисти беже из Русије под налетом 'моћне немачке силе'.

Не знам како се десило, али вероватно пуким случајем, на нашем последњем путу од Теле-куле према Нишу, срели смо нашег пријатеља из бараке, који је очигледно не верујући ни сам себи, стао као укопан, изненађен и очајан, посматрајући колону и знајући да нас никада више неће видети. Такође и његов план, да сви заједно бежимо у шуму, у борбу за слободу, неће никада бити остварен, онако како је он био замислио, јер ми смо одлазили.

Ето, тако смо доведени на други крај Ниша, пред 'логор смрти', пред логор Црвени крст. Немци су нас веома педантно претресли и лишили и последње ствари за коју је њихов ум претпостављао да може да буде опасна и судбоносна за њихов мир и безбедност у логору. Након тако детаљног претреса на главној капији, увукли су нас у круг ограђен бодљикавом жицом. Почела је бесомучна трка око нас, ударајући нас где је ко стигао и колико је био усавршио свој злочиначки занат. Постројили су нас три по три, што је нама било, до тада, непознато, и запретили да ако се неко не буде придржавао оваквог поретка, биће на лицу места убијен. Овај, за неке од нас, први сусрет са немачком чизмом, био је потврда да ће нас ликвидирати постепеним убијањем воље за животом и слободом. Веровао сам да ће овакав пријем разуверити и оне наше сапатнике који су гајили зрачак наде да ће нас пустити, да нам је једини спас бекство из овог ужаса. Угурани смо у једну велику просторију са бетонским подом и танким слојем уситњене сламе, без иједне клупе, стола или столице.

У овој просторији су почеле нове муке, ужасне патње. Немци су упадали унутра праћени стражарима са упереним оружјем, драли се као помахнитали, витлали упереним пиштољима и

ударали нас ногама и пиштољима. Храна је била скоро никаква, добијали смо по парче проје од прекрупне (искомадани кукуруз) и шољу липовог незаслађеног чаја. Следовање је било намењено за двадесет и четири часа. Ми смо то бедно следовање појели за трен ока и остајали без ичега до идућег дана. Некада су били исувише 'дарежљиви' према нама, па смо добијали неслану врућу воду у којој се кувала нека врста меса. После петнаестак дана убијања на овај ужасни начин, со је за све нас била најдрагоценија потреба, те ако бисмо преко куvara, кришом од Немаца, дошли до мале количине, пазили смо да се не проспе ниједан трун, а некада бисмо се и посвађали, што је неко 'добрио' више него остали, мада је на овај моменат много пажено, ипак, понеко је од нас мислио да је посредни неправда.

Једном у току дана су нас пуштали напоље, што је требало да се надишемо чистог ваздуха и обавимо вршење велике нужде. За овим последњим 'луксузом' није ни било потребе, пошто је пролазило по шест до седам дана, а да већина нас није имала потребе за клозетом. Слаба исхрана, прљавштина, хладноћа и ваши су нас полако, али сасвим сигурно приближавали смрти. Немачки подофицири из управе логора, официри из градских команди у пратњи жена-милосница и шпијуна су често ноћу упадали у нашу собу и издвајали оне који су им се, онако пијаним и добро ухрањеним, чинили најподеснији за искаљивање беса и мржње, изводили нас у двориште логора и једног по једног постављали без одеће на дрвени дугачки сто. Жртва је намештена потрбушке и, док је један од гестаповаца узјахао на врат, друга двојица су му држали руке, а четврти је седао на ноге. Пети и шести су палицама или ногама од поломљених столица ударали наизменично од стражњице до врата дуж целе кичме. Када би се зликовци уверили да је тучени у дубокој несвести, са стола су га бацали у снег, а место на столу је заузимао следећи по реду. Дивљање је трајало до последњег из групе, па је наређивано онима који су имали среће да буду прескочени за тај пут, да

унесу претучене у собу, која је била хладна као леденица, и поређају их на бетон. Наши измрцварени другови повремено су долазили свести, али су поново падали у несвест, јер су немачки зликовци газили преко њихових голих, пуних рана, крвавих леђа и испољавали дивљаштво своје нације која је поробила југословенске народе.

Од силних батина је једном другу, чијег се имена не сећам, напрсла лобања и рана је убрзо загнојила. Био је у дубокој несвести, повремено се будио и опет онесвешћивао. Следовање хране је и за њега добијано. Убрзо је умро, а његови најближи изгладнели другови су се потукли око преостале хране свог умрлог друга.

Из ноћи у ноћ су се понављала мучења и батинања, па је, већ одавно, рођена идеја о бекству, постала врло актуелна. Кришом од осталих, Душан Томовић, Бранко Беговић и ја смо почели да разматрамо да ли уопште постоји икаква могућност да се ослободимо непрекидних мука и понижавања. Према процени нас тројице, нисмо веровали да, онако изгладнели и изнурени, можемо савладати ограду од бодљикаве жице чија је висина четири метра спољњег реда жице и два метра удаљеног реда са унутрашње стране. Идеја бекства преко жице је одбачена као неизводљива. Остало је да тражимо неки други пут, али који? Свуда око била је жица и наоружани немачки стражари. Групе у соби бр. 14 су биле из Рашке и Ђуприје.

Из ове собе, заправо простора за магацин, преместили су нас у магацинску просторију обележену бројем 12. У просторији бр. 12 је већ постојала група или групе, не знам појединости, али је просторија била премалена за велики број људи који су у њој смештени, те смо били принуђени да спавамо сви на једној страни и нечија жеља или немогућност због рана, да издржи дуже у једном положају, натеривала је све остале да се окрену и легну на други бок. Привилегију да леже у положају који им је био најлакши имали су они другови чија су леђа

била испребијана и кожа испрскана од удараца, док су остали чучали код њихових ногу очекујући, не желећи, али подсвесно се надајући да умру, буду изведени на стрељање или оздраве, па да опет заузму бочни положај на прљавој и уситњеној слами. Дакле, поређани као сардине у лименој кутији, живели смо живот логораша који нису имали никаквих права, лишени и најмање људске хуманости и обзира.

Врло често су нас тукли до бесвести и тако претучене постројавали поново и ударали ногама масивних кафанских столица, које су пре тога сломили ударајући по нама. Прилазили су код сваког и иронично се кезили уз питање: 'Wie gehts?' Ако је неко рекао да је добро или да није добро (nich gut) или пак ћутао, све се сводило на исто: пијани злочинци су настављали да добују по главама немоћних логораша.

Родитељи или родбина оних логораша за које се некако дознало да се налазе у нишком логору, доносили су храну или одећу, а Немци веома радо примали и уверавали доносиоце или пошиљаоце да ће бити уручена. Међутим, никада и никоме ти пакети нису стигли. Немачки стражари и управа логора су се гостили храном од уста одвојеном своје сину, брату, сестри или оцу.

У логору је био и један млади лекар - логораш из Крушевца, чини ми се, колико се сећам, да се презивао Вућић, чији је повремено 'задатак' био да нас прегледа али чије лекарско мишљење ни код једног није узимано у обзир, јер су Немци само блефирали хуманост коју никада нису ни имали.

Једном приликом, још у почетку нашег довођења у логор Црвени крст, стигла је једна група Немаца са генералом, тако су нам га представили, на челу, која нас је убеђивала да ћемо бити ускоро ослобођени. Вероватно да је група имала задатак да нас лажним обећањима приволи на мир и спокојно чекање часа када ћемо бити на слободи. Наравно, међу нама је било и оних који су веровали Немцима, јер у наш састав нису стигли само они који су пошли да ослободе своју домовину од непријатеља, већ је било

и случајних сапутника, који су игром случаја доспели у окриље бодљикаве жице.

У собу бр. 12 стигла је група четника, похватана негде у околини Краљева, чији је старешина био Вуле Вукашиновић, фотограф из Краљева и идејни присталица Косте Пећанца. Њихов долазак у логор пуно се разликовао од групе у којој сам ја доведен. Дозвољено им је да унесу храну (хлеб, пршута, сланина и друго). Одело и обућа су им били скоро нови, а уз то су били и добро ухрањени, те са нама староседеоцима у дванаестици скоро и да није могло да се прави неко упоређење. Убрзо после њиховог доласка у логор, некако смо ступили у разговор са Вукашиновићем, мада су он и његови веома нерадо контактирали са нама, дајући кратке и штуре одговоре на наша питања.

Потцењивали су нас зато што смо комунисти и што смо били млади, са мало животног и политичког искуства. Вуле Вукашиновић нам је ипак рекао да он и његова група није хтела да се бори против партизана, није желео да његово оружје потеже на Србе. У почетку је био непоколебљиво уз Косту Пећанца, јер сигурно да Коста не зна за Вулетово хапшење и онда, а то ће бити за који дан, када чује да су га ухапсили, одмах ће бити пуштен из овог ужаса и чак бити награђен за ово херојство и поднете муке.

Међутим, време је показало да је Вуле Вукашиновић био у великој заблуди, а и сам је касно схватио да је њега и његову групу 'велики војвода Коста Пећанац' препустио Немцима, као доказ велике оданости и пријатељства фашистичких зликоваца.

С обзиром на то да је била стално присутна жеља да организујемо бекство, разрадили смо план бекства и упознали појединце за које смо веровали да нас неће издати, као и да ће учествовати у реализацији бекства. Планом је било предвиђено да једна група нападне стражарску собу и покупи оружје. Друга група је требало да обезбеди излаз, јер смо претпостављали да ће Немци, када почне напад, прво запосести излаз, верујући, као и ми, да је жица неосвојива. С обзиром на то да је задатак прве

групе оцењен као најтежи, то је група оформљена на тај начин што је избор извршен 'извлачењем сламки'. Коцка је пала, између осталих, и на мене, да разоружам стражаре. Време када групе треба да обаве прихваћени задатак одређено је за моменат када смо пуштани у шетњу, а другог излаза и није било с обзиром на то да је пуштање у двориште затвора било једном дневно, заправо сваког дана навече.

Заказаног дана - вечери за напад нисмо имали довољно храбрости, изузев неколико другова, који су уместо у строј кренули на своја планом одређена места. Немачки стражари су полетели и ударцима 'наградили' храбре појединце. Узалудно је било правдање да је посреди била грешка приликом уласка у строј.

Пошто нисмо успели да се по разрађеном плану организујемо и извршимо напад на стражу, тај први покушај пробоја је пропао, а Немци су прозрели нашу намеру и појачали стражу и поставили пушкомитраљез испред врата наше собе.

Двокрилна дрвена врата нису могла добро да се затворе, па је једно крило у горњем делу за 10-15 цм остајало неприљубљено уз друго крило. Понеко од нас је дежурао код врата и колико је то било могуће мотрио и обавештавао нас о кретању у кругу затвора. Међу немилосрдним немачким стражарима било је и таквих који су нас задивили својом хуманашћу излажући се смртној опасности. Наиме, један стражар је, кроз разбијено стакло на прозору, додавао хлеб, цигарете и сахарин и обавештавао нас о стању на Источном фронту. После извесног времена и тај извор обавештења и снабдевања је нестао. Немачки стражар се више није појављивао.

Једног дана код улазних врата у логор са десне стране видели смо обешеног човека у униформи немачког официра. Нисмо сазнали ко је тај и зашто је доспео на вешала и то баш у логор.

Наше бекство из логора убрзала је чињеница да су наши другови - партизани напали један мост у близини Ниша, колико се сећам неки мост на Мрамору. За одмазду, Немци су одвојили из

наше собе - дванаестице, око 75 људи, које је требало стрељати. Међу издвојенима смо били Душан Томовић, Бранко Беговић и ја. Остали смо у истој соби, само смо били сви скупљени у групу са којом се остали из собе нису мешали. На десетак метара од врата дванаестице био је постављен стражар са пушкомитраљезом, који је био подигнут на неко постоље од дасака. Ноћи смо проводили у очекивању доласка камиона који ће нас одвести на брдо Бубањ, где ћемо бити сви стрељани. Размишљали смо и планирали да покушамо бекство из камиона. Мада смо знали да су Немци били веома педантни и обазриви, па су сваког ко је превожен на стрељање ланцима везали за под каросерије камиона, ипак веровали смо да ћемо и тако везани успети да се ослободимо ланаца и доспемо на толико вољену слободу.

У међувремену, док смо очекивали крај и борили се за слободу, једног поподнева, Немци су довели сламу намењену за простирку оним логорашима који су сматрани за мање грешнике (Јевреји и таоци) од нас 'бандита', како су нас Немци при сваком контакту називали. Истовар и уношење сламе у одређене просторије се доста одужио па уместо да нас пусте у свакодневну 'шетњу' у одређено време, пустили су нас са већим закашњењем од неких, колико се сећам, 2,5 часа. У току дана је неко од слободњака Јевреја, и поред немачке појачане будности, успео да нас обавести како ћемо ускоро бити одведени на стрељање. Ужурбано смо извршили последње припреме и спремили своју 'имовину' као на пример: ја сам имао неки сапун за умивање за који никако нисам могао да се сетим одакле сам га набавио, и један цепни часовник, који ми, неким случајем, Немци нису пронашли када сам доведен у логор.

Из дванаестице су нас стражари извели у уобичајену шетњу. Ми који смо били на списку за стрељање и у шетњи смо били одвојени од осталих. Немачки шпијуни (Дамјан Томић и други) су одмах по изласку из дванаестице отрчали да обавесте своје господаре о бекству које ће сада уследити. Сви ми из

организације смо то видели, а Бранко Беговић је из свег гласа викнуо: 'Другови! Издани смо, напред!' Усталасана маса логораша је почела да трчи према главном улазу, а према ранијем плану који је био прихваћен као једино могућ и изводљив. Немачки стражари су почели са прозора да туку из пушкомитраљеза у масу измучених и до краја живота доведених људских бића. Маса се намах окренула и нагрнула на сплет бодљикаве жице. Чули су се јауци и дозивање упомоћ најближег друга.

Не знам када и како сам доспео на спољни део оgrade и баш у моменту када сам био на последњој жици, неко од другова ме је оборио у простор између два реда жица. Последњим делићем снаге сам се ишчупао и поново успузао до врха оgrade и баш када сам покушао да пребацим ногу преко последњег ексера који је причвршћивао жицу за дирек, није издржао. Почео сам да се клатим напред-назад, помишљајући да је заиста дошао крај мога живота.

Срећно сам пао на главу у дубок снег и нашао се на слободи о којој сам стално сањао од када сам доспео у канџе непријатеља. Део имовине, цепни сат који сам понео из ужасне дванаестице, испао ми је из џепа и засветлуцао на површини залеђеног снега. Устао сам, узео га и потрчао напред у толико жељену слободу. Око мене су пљуштали митраљески куршуми тупо ударајући у залеђену снежну површину. На десетак метара од оgrade наишао сам на Душана Томовића, који има највише заслуга што сам имао снаге и упорности да се изборим и савладам 'несавладиву' препреку - ограду од бодљикаве жице. Грлили смо се и честитали нови живот, ни са чим заменљиву слободу, потпуно заборављајући да смо још увек ту, на домак непријатељских куршума. У једном моменту сам помислио да сам рањен, с обзиром на то да сам повратио неку горку и на снегу црну течност. Душан Томовић ме је узео под руку и повео даље. Мој страх је био лажан јер, на моју срећу, куршум ме није био закачио. Кренули смо даље, само што даље од логора смрти, наслањајући се један на другога. Прешли смо железничку пругу

и наишли на успон који је поред тешког савлађивања висинске разлике донео и велику препреку - залеђену снежну површину. Неколико пута сам успео да се попнем до половине успона и опет се нађем у подножју. Морао сам да сазујем опанке од коже и покушам бос да се попнем. Успео сам, али сам успео и опанке да изгубим при пењању. Нечијом заслугом, формирана је група слободних логораша од око десетак људи, која је избегавала насељена места, крећући се кроз ноћ, ни сама незнајући куда. Лавез паса и мирис дима били су знаци да ћемо можда поново пасти у ропство и изгубити тек пре неколико часова стечену слободу. Ове снежне и прве слободне ноћи по великом мразу, босих ногу и одавно празних стомака, крећући се узвишеном косом, угледали смо велико и са лепим кућама насеље, коме смо се обрадовали, а истовремено се уплашили, претпостављајући да тако лепо насеље, у оним приликама, може да буде од непријатеља запоседнуто. Покушали смо да га заобиђемо и косом сишли на југоисточну страну насеља. На неколико стотина метара угледали смо зимске колибе за овце и људе са пушкама испред колиба. Оно мало снаге скоро да је нестало, али сви смо се сложили да је нужно извидети ко су наоружани људи пред нама. Одредили смо двојицу из групе чији је задатак био да оду и ступе у контакт са наоружанима, па уколико се убрзо не врате, значи да су пали у руке непријатеља. Склонили смо се и посматрали наше другове који су пришли колибама и ушли у једну. Учинило нам се да дуго чекамо и да су наши већ заробљени. Одлука је пала: крећемо даље. Група је пошла, а последњи у колони је приметио да наши другови и неколико наружаних људи крећу у правцу нашег чекања. Скамењени, стали смо и очекивали најгоре. Наоружани људи обучени у сељачка одела стигли су до наше групе. Према нама су били веома уздржани и неповерљиви, али су нас повели према колибама и када смо стигли распоредили су нас по двојицу у сваку колибу. Испред сваке колибе стајао је стражар. Један старац-чобанин ложио је плехану пећ и на моја

упорна питања чија је ова војска - партизани или четници - једном је кратко рекао: 'Војската', и ништа више. Пошто смо се огрејали и мало повратили од шока, донели су нам растопљену маст и хлеб од белог брашна. Тешко је описати наше изненађење и задовољство што смо, после толико времена гладовања, добили тако квалитетан обилан оброк. (...)”

Душан Томовић (24. 12. 1914, Поља Колашинска, Колашин), студент права, живео у Косовској Митровици, члан КПЈ од 1934. године, секретар МК КПЈ за Косовску Митровицу, организатор и комесар Копачничког НОП одреда, један од организатора пробоја, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим прелази на Јастребац са групом бораца, а онда на Копачник ради обнављања Копачничког НОП одреда, упућен на партијски рад на Косово, носилац Партизанске споменице 1941. Изјаву дао 1966. сараднику Народног музеја Ниш.

Заробљен као политички комесар Копачничког одреда од стране Пећанчевог војводе Машана Ђуровића са групом партизана пребачен је у Ниш (...)

„Пећанчеви људи су поверену дужност схватили озбиљно. По двојицу су нас повезали ланцима, потрпали на отворен камион и по децембарском ветру пребацили у Ниш, у централни Пећанчев логор код Беле-куле. Први сусрети показали су да је то само прихватна станица за немачки концентрациони логор. (...) Неколико дана пред Божић 1942. године, дошли су по нас полицајци

и спровели нас у логор. Страшна је то срамота била. Наочиглед грађана, кроз најпрометније улице Ниша, наоружани Срби одводе везане Србе Немцима. Слика страшна до те мере да су се грађани склањали и огорчено добацивали: 'Тако Срби! Браво Срби!' Тако дођосмо у логор. (...)

Привидно одбијајући овакве планове, почели смо да стварамо план са бекство. У руководство завере, које је већ раније постојало, увели смо и старог војводу Вула Вукашиновића, захтевајући од њега да пред својим људима целу ту ствар представи само као своју сопствену иницијативу. У руководству завере је, између осталих, био и наш старешина собе Бранко, а преко најповерљивијих и најборбенијих другова увукли смо у заверу око 60 логораша. Већ сама чињеница да смо у овако тешким условима увукли у заверу скоро половину људи из собе, сама за себе довољно говори.

Природа задатка диктирала је најстрожу конспирацију. На личној вези руководство је држало само мали број најсигурнијих људи. Уз мали број чланова Партије, драгоцену помоћ пружали су и ванпартијци, првенствено радници, некадашњи синдикалци и до јуче партизански борци. (Пада у очи компактна група из Баљевца, из које су ми, између осталих, остала у сећању и браћа Гвозденовић - графички радник Јарослав и рудар Радоје; рудари Илија Загорац и браћа Ваш - Павле и Фрањо; угоститељски радник Богољуб Вуковић, трговачки помоћник Витомир Медаровић. Даље, трепчански радник Раде Шкундрић и Васо Лабус; радник из фабрике за импрегнацију прагова у Крушевцу и борац Расинског НОП одреда Живојин Радовановић; Бранко Рајичић, кројач-абација из Краљева, иначе предратни комуниста и робижаш у Сремској Митровици; шофер Стојан Драгичевић Мата). Одређену улогу су одиграли и појединци из редова интелектуалаца. (Већ поменути поштовани др Вучетић, учитељ Аца Николић и Милош Лучић и омладинци Тодор Станишић и Самарцић).

За почетак напада изабрали смо моменат када нас после шетње построје ради вођења у собу. Пред стројем је, на размаку

од 7 до 8 метара, стајало редовно десетак гестаповаца, с пушкама на готовс. Иза наших леђа, на једној крљи био је постављен лаки митраљез. Према овом распореду гестаповаца, ми смо направили следећи план: заверенике смо поделили у групе од по четири, водећи при томе рачуна да у строју буду један до другог. Број група се поклапао са бројем гестаповаца пред стројем. Затим смо одредили још две групе од по 10 људи: једна је имала да ликвидира пушкомитраљесца, а друга да се домогне митраљеза и прекине телефонску линију. Знак за напад имао је да да Бранко, који је као старешина собе стајао пред стројем. Он би прво имао да поднесе команданту рапорт о бројном стању собе, а онда, кад командант нареди трк у собу, да да знак за напад. Свака група имала је да онеспособи свог стражара. Сам Бранко, пошто је био веома снажан, узео је на себе да ликвидира команданта.

Журило нам се. Батинање није престајало, те се могло очекивати да неки од руководећих другова буде онеспособљен за акцију. Осим тога, и опасност од провале је била велика, јер се у соби налазила и једна мала група криминалаца. Најопаснији међу њима био је Аца Коцкар, бивши старешина 'дванаестице'. Он је био и љубоморан на Бранка који му је, захваљујући бољем познавању немачког језика, преузео старешинство. Аца је из пакости да би сачувао главу могао да ода читаву ствар, јер се од логораша припреме за бекство нису могле баш сасвим прикрити.

Грозничаво смо се припремали за бекство, али је један неочекиван догађај убрзао нашу одлуку. Наиме, у селу Каменици, један партизан Озренског партизанског одреда извршио је атентат на гестаповског официра и његовог пратиоца. Као одмазду требало је стрељати 81 логораша. Девог фебруара један гестаповац одвојио је нас који смо били одређени за стрељање. Обичај гестаповаца да неколико дана пре стрељања саопште онима које ће стрељати био је један од многих других који су сви заједно чинили читав један метод тортуре.

Одмах по повратку у собу одлучили смо да сутрадан, 10. фебруара увече, извршимо напад и побегнемо из логора. Осим тога, преко Бранка смо о томе обавестили и оне у соби бр. 11, политички сумњиве, да би у случају успеха побегли са нама.

За време вечерње шетње били смо приметно нервозни. Немци као да су приметили нашу нервозу или су нешто сазнали, били су опрезнији него до сада. 'Плави', старији каплар, ишао је поред строја, машући нам откоченом машинком испред носа, ваљда да нам покаже колико би сваки наш покушај напада био узалудан. Ово није слутило на добро. И заиста, тек што смо ушли у собу, позвали су Бранка у канцеларију. Мало касније позвали су и Ацу Коцкара, а онда старог Вула, Брану Ђурчића и мене. У први мах сам помислио да је цела ствар пропала. На срећу, није било тако. Бранко је био збиља проваљен, али не од Аце. Типографски радник Божа, најбољи наш човек из 'једанаестице', како смо онда мислили, коме је Бранко поверио нашу заверу, није био довољно конспиративан, те су о завери дознали и неки људи који о њој нису смели знати. Један од њих, адвокатски приправник из Крушевца, мислећи да ће спасти главу, провалио је Божу, а овај под батинама Бранка. Судаћи по томе што су Бранка, после 30 корбача без неког нарочитог саслушавања, пустили, изгледа да је Божа гестаповцима тако представио ствар да је он из Бранковог причања закључио да су у нашој соби само они што су одређени са стрељање а не и Бранко, који није био на том списку, и да се спремају да се некако спасу. Нас тројицу позвали су само због претпоставке Аце Коцкара да бисмо ми као најугледнији у соби могли бити ти који то припремају. Ништа конкретно Аца није знао да каже.

Сутрадан нас је на ручку кувар, Јеврејин, обавестио да се копа рака за нас. Кад увече отворише врата, појурисмо што пре до клозета, како бисмо на време стигли у строј и заузели позицију. Најзад, дође и тај тренутак. Опет смо били неопрезни. Неки су се због нервозе много брже постројили него иначе, па су гестаповци, љути

на оне друге, корбачима тукли кога су стигли. Још се нешто неповољно по нас десило. Пред стројем је, место самог Хамера, како смо предвиђали, стајала читава група гестаповаца, два официра и два каплара, које је Хамер био довео из града.

Кад је Бранко завршио рапорт, грозничаво смо очекивали његову команду. Моја четворка скрену удесно, ка свом гестаповцу, али Бранко, не знајући шта ће сам против пет наоружаних гестаповаца, не даде никакав знак. Каплари викнуше: 'Брзо, брзо!' и строј крену у собу.

Дуго смо ћутали, а кад најзад људи проговорише, то је био излив жучи и сумње у руководиоце завере. Провала, а затим и овај неуспех, учинили су да су се неки поколебали. Чак се и чика Вуле био охладио. Повукао се и помирио са судбином. У соби је почео да кола други план: бежати из камиона лакше је и сигурније. Али, убрзо смо видели откуд ветар дува. То су протурали они који нису били на списку за стрељање. Они су били за то да се акција изведе споља, те у случају неуспеха они не би одговарали. Морали смо напрегнати све силе да људе придобијемо за акцију. То вече нису нас пуштали у шетњу. Мене су те ноћи као за растанак тако испребијали да и данас носим трагове. О ручку наш добар пријатељ, али зао весник, кувар, дошануо нам је да ће нас сутра стрељати. Ово сазнавши, људи су се коначно одлучили.

Увече су нас, бог зна из ког разлога, ипак пустили у шетњу. У задњем мањем дворишту људи су, уместо да шетају, скоро трчали. Нервозно су се преносила последња упутства за напад. Грчевито смо стискали руке један другоме. Зарицали су се да у акцији неће затајити. Само смо чекали пиштаљку, па да полетимо у предње двориште, у строј. Али, судбина је хтела и по трећи пут да се игра са нама. Нервоза је открила наше намере. Аца Коцкар и један колебљиви партизан из ћупријске групе Миша, уплашивши се за своју главу, обавестили су гестаповце да припремамо напад. И уместо пиштаљке, која је имала да нас позове у строј у велико

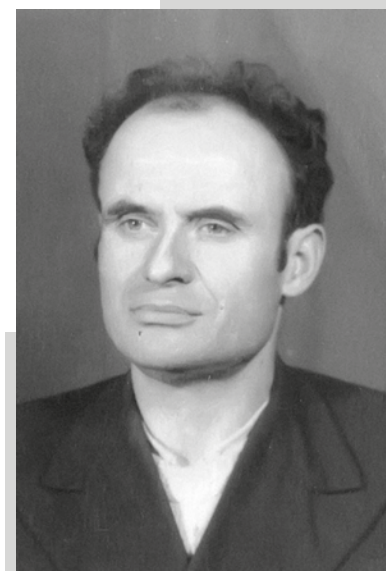
двориште, гестаповци су скоро у стрељачком строју и с пушкама на готовс кренули к нама. Видећи да смо опет проваљени, али и то да се акција више не сме и не може одлагати, Бранко викну: 'Другови, издаја, напред!' и, онако снажан, зграби двојицу гестаповаца за ременик, подиже их увис и баци у густо испреплетану клупчад бодљикаве жице. Немци повикаше: 'Помоћ, помоћ!' а логораша, окуражени овом Бранковом одлучношћу, јурнуше и просто прегазаше читаву групу гестаповаца која је наступала према нама. Са првим отетим пушкама преко оборених Немаца полетеше у велико двориште да освоје логорску капију. Нажалост, гестаповци који су наступали с друге стране зграде прозрели су наше намере. Брзо су се вратили и са осталим стражаримъ који су већ излетели из зграде, направили ватрени зид пред капијом. Поче препуцавање. Немци са лаким митраљезом, два пушкомитраљеза и великим бројем пушака, а ми са неколико пушака. Почеше да прште гранате. Морали смо се повући иза зграде. Видећи да од освајања капије нема ништа, неко викну: 'На жицу!' И оно што је до тада изгледало невероватно, поче да се остварује. Људи потрчаше на жицу. Пењали су се уз њу, прескакали је или падали између спољне и унутрашње оgrade. Многи остадоше на жици изрешетани мецима пушкомитраљеза. Гоњени од каплара, гестаповци су јуришали, викали и псовали. Маса логораша, која још увек није била успела да се пребаци преко жице, поново прихвати борбу. Онако голоруки јурнусмо на Немце. Они за тренутак окренуше леђа и зауставише се тек на крају великог дворишта, а онда, заклоњени иза кухиње и купатила, поново припуцаше. На једном месту, где је притисак масе био највећи, прсну жица. Људи покуљаше кроз прилично велики отвор. Тако сам се и ја нашао ван жице. Нисам ни осећао рану на кичми. Јурио сам као на крилима.

Ништа нас више није могло зауставити. Митраљеска ватра, експлозије ручних граната и звиждук сирена нишких фабрика подсећали су нас тог тренутка на музику, а светлосни сно-

пови рефлектора осветљавали су нам пут у живот. (Колико се сећам, од 146 логораша из собе бр. 12 погинуло је њих 42, остали су успели да се спасу).

После бекства највећи број се прикључио партизанским одредима: Озренском - око 60, са мном на челу, Сврљишком - 12, са Живојином Радовановићем на челу, и Јастребачком - 3 (Фрања Ваш, Раде Биорац и Васо Лабус).

Већину групе која се прикључила Озренском НОП одреду, сачињавали су бивши борци Копанничког НОП одреда - 'рудари', како су их називали Озренци, а касније су их тако звали и Јастребчани. Осим њих, од бораца из других одреда у групи су били и Сретен Вучковић и јунак из логорске акције Бранко Беговић."

Раде Шкундрић (15. децембар 1912, Велика Попина, срез Грачац, округ Книн), до 1936. радио у рудницама и на изградњи пруге Краљево-Косовска Митровица, Куршумлија-Приштина. Од 1937. до 27. јула 1941. радио у руднику Трепча, августа ступа у Копаннички партизански одред. Учествоје у опсади Крајева и том приликом је рањен. Заробљен је у селу Каона децембра 1941, проводи извесно време у затвору у Рашкој одакле је пребачен у

нишки логор. После бекства из логора био је члан најпре Озренског па Јастребачког партизанског одреда. Ослобођење је дочекао са чином капетана Југословенске војске. Изјаву дао Бранку Ножици, сараднику Народног музеја Ниш 3. августа 1968. у свом дому у Бањи Ковиљачи.

„... У Ниш су нас провели отвореним теретним камионима и то по хладноћи, везане два и два, тако да смо већ дошли негде у мрак, после целог дана путовања на који смо кренули ујутру из Рашке. У Крушевцу смо ноћили у затвору четника. Кажем, сутрадан су нас отвореним камионима довели у Ниш. Прихватила нас је група четника у Нишу и одвела у затвор Ђеле-кула. Ту смо се налазили неколико дана, где су после дошли неки војници — њихова полиција и повезане два по два отерали су нас за логор Црвени крст у Нишу. Ту су нас у логору прихватили Немци, тако да смо већ у логору нашли једну групу заробљеника. Одмах су нас увече тукли, изводили су једног по једног и то два Немца држе, а двојица туку. Неки су другови били више него претучени, а после су нас бацали наге у снег и то на врло ниској температури, тако да су неки и од зиме, поред батина, доста страдали. Наша група је у логору у Нишу одмах била смештена у соби број 12, из које смо касније и побегли. Једну смо групу нашли пре нас, то је била група Крушевљана, а затим је опет дотерана једна група из Рашке. Иначе, били су припадници нашег Копаоничког одреда.

Док смо се налазили у соби број 12, скупили су се сви борци који су заробљени и то из околних крајева. Ту је била група из околине Зајечара, Лесковца, Ђуприје и осталих места. У нашој соби број 12 било је око 140-150 затвореника. Храна је била лоша — добијали смо претежно чорбу, помало хлеба — проје. Количински је било недовољно хране, а и хлеба, то је било толико да само можемо да одржимо душу од данас до сутра. Соба није била загревана, већ смо спавали на голом бетону са мало сламе.

У собама су биле кибле где смо вршили нужду. Дешавало се често да буде препуна и пресипала се тако да смо се гушили од смрада. У соби број 12 нас нису тукли. Долазили су Немци и то њихови подофицири и официри, где су нас свакојако псовали али би нас обавезно тукли напољу једног по једног, тако да се сећам једног учитеља кога су претукли па су му и кичму

сломили, а било је и осталих који су били на сличне начине претучени.

Сећам се да су једном у собу упали неки Немци и насрнули на неког дечака Предрага Симића кога су тукли али не до те мере да га претуку већ су га само шамарали.⁶⁹

Главни организатор пробоја из логора био је Душко Томовић а са њиме су били Брана Ђурчић, Бранко Бјеговић, Војо Ђурчић и Вуле Вукашиновић. То се држало у тајности и то сем те групе нико није смео да зна, док смо ми остали сазнали дошаптавањем, то се само казало нама поверљивима на које се рачунало да неће никоме издати план пробоја.

Једно поподне, нешто пред сам мрак, дошао је немачки официр а са њиме и агент цивил који је био у својству тумача. Тражио је да се сви у соби постројимо у круг, а официр нас је по списку прозивао, тако да нас је било по том списку 72 и то: ја, Душко Томовић, Јово Ковачевић, Брана Ђурчић, Бранко Бјеговић и остали другови чијих се имена не сећам али знам да је ту групу сачињавало нас седамдесетдвојица који смо били прозвани за стрељање. Затим смо враћени опет назад у собу број 12, где смо дознали преко Јеврејина⁷⁰, јер су се они налазили на спрату више наше собе, да су они копали раке наводно за нас да у њима будемо закопани после стрељања.

Долазио је и лекар Јеврејин да нас лечи и превија после батинања.⁷¹ Такође, тај лекар је шапнуо Душку Томовићу и Бранку Бјеговићу да се копају раке за нашу групу, која је прозвана ради стрељања. Одмах нам је било јасно да више нема шта да се ради и мисли, већ смо се одлучили за бекство а према плану и распореду које је извршио штаб о бекству наше собе.

⁶⁹ Ради се о Михајлу Симићу (прим. Н.О.).

⁷⁰ Ради се о Ђурику Гросу.

⁷¹ Др Велизар Пијаде. Детаљније у: Небојша Озимих, *Др Велизар Пијаде, херој логора на Црвеном крсту*, Народни музеј Ниш, Ниш, 2012.

Сваке вечери смо излазили у шетњу око логора и то наравно у строју два и два. Те вечери када је требало да бежимо, касније су нас пустили у шетњу, а били смо свесни да нам је ту једино спас, мада смо знали да нисмо могли сви да се спасимо јер ту је било и болесних, изнемоглих и претучених другова. Ипак нам је ту једино било могуће да рачунамо да ће било ко од нас да се спаси, тако да ће неко ипак моћи да каже бар нешто о томе шта се овде догађало док онако, да су нас стрељали без икаквог покушаја, нико ништа о нама не би знао.

Свака је група добила свој план и задатак шта треба да ради. Имала је главни циљ да нападне немачке стражаре, а остали су бежали док су се одређени другови борили са стражом. Немци су били спремни јер су знали да планирамо бекство пошто смо били издани. Вероватно је неко, да би спасао себе нас издао, тако да су Немци били у приправном стању али смо ипак ми као једна група успели да побегнемо док су неки остали на жици, други погинули приликом бежања ка Градском пољу... Сећам се да је био велики снег и да смо по њему брзали голи и боси, тако да се гинуло и на жици и ван ње. Немци су за нама пуцали све док нисмо поодмакли и дочепали се нишких планина. Кажем, изгинуло је доста другова али било нас је и који смо побегли. Немци су имали слободан видик да пуцају, јер је то било поље и чист простор, тако да нас је доста и погинуло.

Бежали смо преко брда и пруге, а затим смо нашли једну колибу и онако уморни, уплашени и прехлађени наишли смо на човека у колиби који је хранио и чувао стоку у тој појати. Он нас је прихватио и добро нас загрејао, а од хране смо добили качамак. Ту смо преноћили, а затим нас је он упутио у неко село где ћемо наћи везу и рекао нам је да ту има доста теренаца партизана преко којих ће нас они предати, односно спровести у одред код другова партизана. Сећам се да је у мојој групи био један Лесковчанин, чијег се имена не сећам. Отишли смо у село које нам је тај човек препоручио. Ту смо нашли једног радника и питао нас је да

ли желимо да имамо везу са партизанима, наравно, одговорили смо да то и тражимо. Опет нас је тај човек сместио у неку колибу и рекао да ћемо ту морати да чекамо везу, тако да смо и ту остали до ноћи да бисмо могли слободније да се крећемо. Тако је и било. Увече када је пала ноћ, друг је дошао по нас, одвео нас је у једно село у коме су били другови и ту смо пребачени у Озренски партизански одред.”

БАЛТИЋ Петра БОЖИДАР (2. 7. 1901, Брезова, Ушће), грађевински радник, борац четничког одреда Вула Вукашиновића, погинуо приликом пробоја.

БИОРАЦ Светозара РАДЕ (20. 12. 1916, Баљевац на Ибру), ковач у Ибарским рудницама, борац Копанничког НОП одреда, по пробоју ступа у Топлички НОП одред, остаје неколико месеци и напушта га.

БЈЕГОВИЋ Јована БРАНКО (5. 4. 1920, Глина, Хрватска), студент права, члан СКОЈ-а са шеснаест година, члан КПЈ са 20 година, хапшен, суђено му по Закону о заштити државе, борац Краљевачког НОП одреда, један од организатора пробоја, по пробоју борац Озренског НОП одреда, погинуо 8. 8. 1942. код Фабрике дувана у Нишу приликом извршења неког задатка.

БОГДАНОВИЋ Боровоја ВЕЛИМИР (24. 4. 1911, Доњи Милановац), алас, борац Пожаревачког НОП одреда, после пробоја враћа се у свој крај, ради активно за НОП, убили га четници Драже Михаиловића 1943. године.

БОЖА ЦРНОГОРАЦ, борац неког НОП одреда, вероватно побегао приликом пробоја, ближих података о њему нема.

БОЈАНИЋ Светозара СТОЈАН (17. 6. 1907, Лозно, Краљево), нагничар, борац Краљевачког НОП одреда, после пробоја долази у свој крај и ради за НОП, ухваћени га белоардејци, стрељан 1943. године.

БОРОВИЧАНИН Максима НИЋИФОР (9. 2. 1920, Савово, Рашка), шумски радник, живео у Конареву код Краљева, борац Краљевачког НОП одреда, после пробоја ступа у Сврљишко-нишавски, а затим у Топлички НОП одред, приликом одласка Копанничана на њихов терен одваја се и остаје у свом крају.

2.2. СПИСАК И БИОГРАФИЈЕ СВИХ

УЧЕСНИКА ПРОБОЈА ЛОГОРА 12. ФЕБРУАРА 1942.⁷²

АЛЕКСАНДРИЋ Живка ОГЊЕН (8. 7. 1900, Грачац, Врњачка Бања), грађевински радник, борац Врњачко-трстеничког НОП одреда, погинуо на жици приликом пробоја.

АНЂЕЛКОВИЋ Косте РАДИСАВ (1925, Сезамча, Крушевац), користиар, борац Расинског НОП одреда, партизанско име Маринко, погинуо код Церјанских појања после пробоја.

АНТОНИЈЕВИЋ Љубомира СТАНИСЛАВ (24. 11. 1923, Денице, Светозарево), кројачки радник, борац Беличке партизанске чете, погинуо приликом пробоја.

АНЧЕВИЋ Петруша БИРКО, рођен у Тешову, рудар Ибарских рудника, борац Копанничког НОП одреда, рањен приликом пробоја логора, лечен на Лишовачким појањима, заробљен априла 1942, враћен у логор и стрељан.

БАБЕОВИЋ Стевана ПЕТАР (21. 10. 1907, Злот, Бор), рудар Ибарских рудника, борац Копанничког НОП одреда, по пробоју одлази у Злот, где се легализује.

⁷² Болдираним словима означени су логорашки погинули при пробоју, док су курсивом означени они који су преживели бекство али су погинули или нестали током рата. Без ознаке су логорашки који су преживели Други светски рат (прим. Н. О.).

БРАНКОВИЋ Тодора ДОБРИЦА, Прокупље, кројачки радник, члан КПЈ, ухваћен као курир ОК КПЈ Ниш децембра 1941, предат Немцима, погинуо приликом пробоја.

ВАСИЋ Николе БОРИСАВ – БАРОН (10. 7. 1917, Бунар, Светозарево), радник В.Т.З. Крагујевац, борац Беличке партизанске чете, по пробоју борац Озренског, затим Топличког НОП одреда, носилац Партизанске споменице 1941.

ВАШ Јозефа ПАВЛЕ (4. 10. 1903, Мокрин, Велика Кикинда), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју борац Сврљишког и Озренског НОП одреда, заробљен као рањеник у борби на Ражњу 24. марта 1942. године, доведен по други пут у логор, интерниран у Норвешку, носилац Партизанске споменице 1941.

ВАШ Јозефа ФРАЊА (12. 12. 1907, Мокрин, Велика Кикинда), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Топлички НОП одред, носилац Партизанске споменице 1941.

ВЕЛЕВ Герасима ВАНЧА ГОЦЕ (1908, Шћип), обућарски радник, члан КПЈ, одговарао по Закону о заштити државе, рањен у заштити у Казненом заводу у Нишу, пребачен уочи пробоја у логор, после пробоја ступа у Озренски НОП одред, 1943. године прелази по задатку у Македонију, тешко рањен код Струмице, заробили га Бујари и стрељали половином 1944. године.

ВУЈАНАЦ Петра ЧЕДОМИР (1911, Баљевац на Ибру), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, рањен приликом пробоја, пробио се до своје куће, ухватила га СДС и сировела у болницу као рањеника, побегао из болнице, убили га припадници СДС као активисту НОП-а 1943. године.

ВУЈИСИЋ Јована ИВАН (15. 10. 1894, Прекобрђе, Колашин), капетан I класе бив. ју. војске у пензији, живео у Прокупљу. По окупацији формирао четнички одред, отказао послушност Кости Пећанцу, ухватили га четници и предали немачком логору, по пробоју оглази у Тошлицу, а затим у Рибарску Бању, ухватили га и по други пут доведен у логор, интерниран, страдао у Мауџхаузену.

ВУЈИЧИЋ Живка БОШКО БОЖА (1910, Граховица, Грахово), рудар, живео у селу Коло код Вучиштрна, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски а поштом у Тошлички НОП одред, враћен на терен Озрена и Тимока, био 1943/44. године командант батљона Зајечарског НОП одреда, рањен, откривен као рањеник у плевњи почетком 1944. године у Боровицу код Милићева, бори се до задње мейка, пали плевњу и врши самоубиство.

ВУКАШИНОВИЋ Јована ВУЛЕ (22. 2. 1893, Ниш), фотограф, живео у Краљеву, формирао Ибарски четнички одред, одбио послушност Кости Пећанцу, заједно са партизанима учествовао у борбама приликом опсаде Краљева, заробили га четници Машана Ђуровића, прикључио се организаторима пробоја логора, погинуо приликом пробоја.

ВУКАШИНОВИЋ Вукашина РАДЕ (1915, Ниш), фотограф, живео у Краљеву, заробљен заједно са оцем, после пробоја дозвољено му да оде у Краљево, убили га четници Драже Михаиловића 20. јуна 1943. године и мртвој изложили у Краљеву.

ВУКОВИЋ Василија БОГОЉУБ (1910, Баљевац на Ибру), кафеџија, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју борац Озренског НОП одреда, затим прелази на Јасшребац, поштом на Копаоник, где остаје на теренском раду, ухватили га четници Драже Михаиловића и предали Немцима, стрељан у Косовској Митровици 22. априла 1943.

ВУЛОВИЋ Радисава МОМИР (2. 3. 1922, Чибуковац, Краљево), радник Фабрике вагона у Краљеву, борац Краљевачког НОП одреда, по пробоју борац Сврљишко-нишавског НОП одреда, где остаје краће време, напушта га и одлази у свој крај.

ВУЧКОВИЋ Чедомира СРЕТЕН (21. 1. 1912, Доњи Милановац), апсолвент права, политички и војни руководилац Мајданпечког НОП одреда, један од организатора пробоја логора, по пробоју борац Озренског партизанског одреда, после тога по налогу Партије одлази у Тимочку крајину и тамо руководи НОП-ом, носилац Партизанске споменице 1941.

ГВОЗДЕНОВИЋ Андрије ЈАРОСЛАВ (22. 2. 1908, Брвеница, Рашка), графички радник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју борац Озренског НОП одреда, затим прелази на Јастребац, одлази са групом бораца на Копаоник ради обнове одреда, делује као партијски радник на том терену, носилац Партизанске споменице 1941.

ГВОЗДЕНОВИЋ Јездимира РАДОЈЕ (9. 9. 1916, Брвеница, Рашка), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју борац Сврљишко-нишавског НОП одреда, одлази са групом Копаоничана на Јастребац, затим на Копаоник, где ради као теренски радник, носилац Партизанске споменице 1941.

ГЛИГОРИЈЕВИЋ Станимира МИХАЈЛО (1911, Чибуковац, Краљево), земљорадник, борац Краљевачког НОП одреда, по пробоју борац Озренског НОП одреда, после месец дана га напушта и одлази у свој крај, легализује се, ступа у НОВ 1944.

ГОРЕТА Фрање ЈОСО (1904, Кадина Главица), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ДЕВИЋ Павла ЛАЗАР (1. 6. 1902, Биочић), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, у пробоју тешко рањен, донесен у Давидовац, стигнуо у Сврљишко-нишавски НОП одред, остављен на лечењу, убили га издајници за новац, јуна 1942. године.

ДЕДИЋ Павла СТЕВАН (1. 6. 1905, Биочић, Дрниш), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, тешко рањен приликом пробоја у руке и ноге, партизани Сврљишко-нишавског одреда су му указали помоћ, одлази у село Јелакце у Жупи, а затим у Губеревац, где остаје до краја рата.

ДОЛИНАР Јозефа РУДОЛФ (19. 1. 1925, Бољовина, Зајечар) ученик шестој разреда гимназије, члан СКОЈ-а, живео у Баљевцу на Ибру као дете рудара, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ДРАГИЋЕВИЋ Тодора СТОЈАН МАТЕ (10. 12. 1897, Голубић, Обровац), шофер, борац Врњачког НОП одреда, приликом пробоја деловао оштећом пушком, покошен рафалом на жици.

ДРАЖЕВИЋ Миленка ДУШАН ДВИЦА (23. 11. 1913, Рвајин, Рашка), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју стигнуо у Озренски НОП одред, прелази са групом бораца на Јастребац, затим на Копаоник, остаје на терену као позадински радник, заробили га и убили четници 4. априла 1944. године.

ДРАГОЈЛОВИЋ Самуила РАДОМИР (1919, Баљевац на Ибру), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, после пробоја одлази у своје место и крије се, стигнуо 1944. године у НОВ, погинуо код Младеновца октобра исте године.

ЂОРЂЕВИЋ Андрије СВЕТИСЛАВ БРКА (1919, Шуљковац, Светозарево), земљорадник - надничар, борац Беличке партизан-

ске чете, рањен приликом пробоја, јавио се Озренском НОП одреду, остављен на лечење на некој појати, илегално се пребацује у своје село, скрива се и лечи у земуници, повезује се 1944. године са теренским партизанским радницима, погинуо у саобраћајној несрећи 1956. године.

БУРЂЕВИЋ Милутина ЛУБИСАВ ЧЕМБЕРЛЕН (28. 3. 1909, Кожуар код Уба), судски службеник, живео и радио у Рашкој, организатор и борац Копанничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

БУРИЋ Сретена МИЛОСАВ ЕРА (7. 11. 1918, Милићево, Ужичка Пожега), електроинсталатер, радио и живео у Врњачкој Бањи, кандидат за члана КПЈ, борац Врњачког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, а затим у Топлички (Јастребачки), у којем остаје до краја рата, носилац Партизанске споменице 1941.

ЖИВАНОВИЋ Душана ВЛАСТИМИР (1931, Гушевац, Сврљиг), земљорадник, због прикривања оружја и услуга партизанима на појати ухапшен са оцем и братом, погинуо приликом пробоја.

ЖИВАНОВИЋ Мине ДУШАН (1898, Бурдимо), земљорадник, живео у Гушевцу код Сврљига, ухапшен са синовима због прикривања оружја и контакта са партизанима на појати, рањен приликом пробоја, пробио се до свога краја и илегално лечио.

ЖИВАНОВИЋ Душана ГРАДИМИР (1925, Гушевац, Сврљиг), земљорадник, због прикривања оружја и контакта са партизанима на појати ухапшен, погинуо приликом пробоја.

ЖИВАНОВИЋ Војина ПАУН (15. 5. 1925, Дебели Луг, Мајданпек), шумски радник, борац Пожаревачког и Мајданпечког НОП одреда,

после пробоја борац Озренског НОП одреда, по задатку се пребацује са Сретеном Вучковићем у Крајину, где активно ради за НОП.

ЖЕГАРАЦ Николе ИЛИЈА (25. 12. 1911, Отишић, Сињ), рудар Ибарских рудника, борац Копанничког НОП одреда, по пробоју ступа у Сврљешко-нишавски НОП одред, прелази са групом на Јастребац, носилац Партизанске споменице 1941.

ЗАРИЋ Милорада ВИДОЈЕ (30. 3. 1923, Лаништије, Светозарево), земљорадник, борац Беличке чете, после пробоја пробио се до своја села, поново ухапшен и по дрући пућ доведен у логор, интерниран у Мауџхаузен и тамо убијен.

ЗДРАВКОВИЋ Богомира МИЛЕН (14. 1. 1914, Дубока, Светозарево), земљорадник, борац Беличке чете, заробљен, погинуо приликом пробоја.

ЗЕЧЕВИЋ Мирка ЛУБОМИР (15. 10. 1925, Брекиње, Босанска Дубица), ученик пекарског заната, радио у Великом Градишту на Дунаву, борац Звишког НОП одреда, после пробоја ступа у Озренски НОП одред, затим прелази у Крајински НОП одред.

ЗРНИЋ БУРО (1905), шумски радник, борац Краљевачког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, у борби на Ражњу 24. марта 1924. туби му се тирај.

ИЛИЈА, рудар Ресавских рудника, по пробоју логора ступио у Озренски НОП одред, погинуо половином 1942. године у околини Парашина, при извршењу задатка.

ЈАКОВЉЕВИЋ Саватија СТАНОЈЕ (1918, Павлица, Рашка), столарски радник, борац Копанничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ЈАЊИЋ Ђорђа ВОЈИСЛАВ ГОЛУБ (30. 1. 1906, Доња Јајина, Лесковац), земљорадник, ухапшен дан уочи пробоја логора као сарадник НОП-а, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, после неколико дана прелази у Кукавички (Лесковачки), у којем се бори до краја рата.

ЈАСНИЋ Костадина ДРАГОМИР ДРАЖА (15. 5. 1902, Бољевац на Ибру), зидарски радник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју логора продужава ка свом крају, живео илегално, активно радио за НОП.

ЈЕМУОВИЋ Савка ДУШАН (13. 2. 1916, Баљевац на Ибру), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, прелази са групом бораца на Јастребац, одвојио се од групе која је пошла на Копаоник и остао у свом крају.

ЈЕРЕМИЈАШ Фрање ФРАЊО (1910, Бањалука), бравар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ЈЕРЕМИЋ Борисава МИЛАН (14. 7. 1921, Шантаровац, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, по пробоју ступа у Озренски, прелази у Топлички НОП одред, а затим на озренски терен, носилац Партизанске споменице 1941.

ЈОВАНОВИЋ Стевана АЛЕКСА (1913, Глоговац, Бела Паланка), земљорадник, ухапсили су га Бугари због оружја, по пробоју отишао кући, крио се, а затим легализовао.

ЈОВАНОВИЋ Стојана БРАНКО (1. 2. 1920, Пањевац, Светозарево), месарски радник, борац Беличке чете, по пробоју одлази у свој крај и крије се.

ЈОВАНОВИЋ Радисава ДОБРИВОЈЕ РАНЂЕЛ (1925, Сезамча, Крушевац), користиар, по пробоју погинуо код Церјанских појања.

ЈОВАНОВИЋ Јанка МИЛАН (1924, Сезамча, Крушевац), земљорадник - користиар, борац Расинског НОП одреда, по пробоју погинуо на Церјанским појањима.

ЈОВИЋЕВИЋ Јанићија ДРАГОМИР (1917, Баљевац на Ибру), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, прешао са групом бораца на Јастребац и тамо погинуо јуна 1942. године.

ЈОКОВИЋ Војислава БРАНИША (19. 12. 1912, Градац, Рашка), учитељ, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ЈОНОВИЋ Јована МЛАДЕН (6. 5. 1891, Плавна, Неготин), земљорадник, борац Крајинског НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

КАШИЋ Владислава ДЕСИМИР ЂОРО (12. 8. 1922, Пискања, Баљевац), земљорадник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим са групом бораца одлази на Јастребац, приликом одласка на Копаоник дезертира, после ступа у ЈДМ.

КАШИЋ Радослава ЉУБИСАВ (24. 8. 1922, Пискања, Баљевац), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

КОВАЧЕВИЋ Боже ДРАГАН (1915, Ивањица), рудар, борац Моравско-ресавског НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

КОВАЧЕВИЋ Боже БУРО (1901, Ивањица), обућарски радник, борац Моравског-ресавског НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

КОВАЧЕВИЋ Ђуке ЈОВО ЦИГО (1913, Бравски Валанац, Босански Петровац), шумски радник, радио на планини Гоч, борац Краљевачког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, прелази са групом бораца у Јастребачки НОП одред, у саставу Прве јужноморавске бригаде одлази у Босну, тине приликом повратка код Стојане као командант батаљона октобра 1944. године.

КОЛАШИНАЦ Агема ВЕБО ВЕЉКО (1915, Јанча, Нови Пазар), рудар Ибарских рудника, живео у Ушћу, борац Копаоничког НОП одреда, приликом пробоја тешко рањен, није могао да хода, јавио се Озренском НОП одреду који га је сместио код поверљивој селаци, ухваћен приликом претреса шерена у Аћимовићевој офанзиви око Каменичкој Виси, доведен по други пут у логор и стрељан на Бубњу.

КОСТОВИЋ Милојка ЈОВАН (1. 9. 1922, Војмиловић, Јошаничка Бања), надничар, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, затим са групом бораца прешао на Јастребац, а приликом одласка на Копаоник одлази кући због тешкоћа од рана задобијених у пробоју, касније ступа у НОВЈ.

КОЦИЋ Тодора БОРИВОЈЕ БОРКО (15. 6. 1922, Лесковац), гимназијски мајуранић, предрајни члан СКОЈ-а, члан средњошколског руководења СКОЈ-а за време рата, борац Кукавичког НОП одреда, заробљен као рањеник, приликом пробоја тешко рањен, прикључио се Озренском НОП одреду, лечио се у Миљковцу, у лето 1942. године откривен и по други пут доведен у логор, стрељан на Бубњу половином децембра исте године.

КРАЂУНОВИЋ Илије НИКОЛА (5. 2. 1909, Голубиње, Доњи Милановац), радник, борац Звишског НОП одреда, по пробоју дошао у свој крај, четници га открили и убили 1943. године.

КРСТИЋ Благоја ЈОВАНЧА ЈОВАН (1862 (?), Шпај, Бела Паланка) земљорадник, ухапсили га Бугари због оружја, погинуо приликом пробоја на жици.

ЛАБУС Ђуре ВАСО (Велика Пошина код Грачца, Карловац), рудар у руднику Бело Брдо на Копаонику, борац Копаоничког НОП одреда, у пробоју тешко рањен, одлази у Тошнички НОП одред, лечен у земунци недалеко од Азбреснице, где је после извесног времена нађен и убијен.

ЛЕКИЋ Ђорђа ИЛИЈА (20. 11. 1889, Вражогрнац, Зајечар), ковач Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју одлази у Вражогрнац, крије се и активно ради за НОП.

ЛЕКИЋ Илије СТЕВАН (30. 11. 1924, Вражогрнац, Зајечар), ученик седмог разреда гимназије, живео у Баљевцу на Ибру, члан СКОЈ-а, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ЛУЧИЋ Мике МИЛОШ (10. 12. 1913, Забрђе, Пљевља), учитељ, борац Копаоничког НОП одреда, приликом пробоја тешко рањен, ношен до железничке пруге Ниш-Зајечар и ту издахнуо, сутрадан га Немци нашли, мртвог донели у логор и сахранили са осталим погинулим у пробоју.

МАКЕЛАРСКИ Дамјана НИКОЛА БУЦКО (26. 9. 1914, Дебар), грађевински радник, рат га затекао на издржавању казне у Казненом затвору у Нишу, као осуђеник по Закону о заштити државе

пребачен у логор пред пробој, по пробоју ступа у Сврљишко-нишавски НОП одред, затим са групом бораца одлази на Јастребац, одакле по задатку одлази у Македонију 1943. године, носилац Партизанске споменице 1941.

МАЛИНОВИЋ Димитрија МАКСИМ (10. 12. 1911, Пролексија, Крива Паланка), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, а поштом у Јастребачки, приликом одласка на Копаоник заробили га четници, побегао, крио се, а онда се легализовао и вратио на рад у рудник, четници га заклали марта 1944. године.

МАРКОВИЋ Андрије ЖИВОРАД ЖИКА (20. 5. 1914, Краљево), студент права, члан КПЈ, деловао у Јошаничкој бањи, борац Копаоничког НОП одреда, за време пробоја пуцао отетом пушком на Немце, покошен митраљеским рафалом на жици.

МАРКОВИЋ ЈОВАН (1898, Беране), рудар Ибарских рудника, живео у Баљевцу на Ибру, борац Копаоничког НОП одреда, приликом пробоја тешко рањен, дошао до села Каменице и сакрио се у једној штали, гониоци га открили по траговима крви, ухватили, вратили у логор и стрељали.

МАРТИЋ Константина ЛАЗАР (1912, Шумник, Рашка), стојар, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, прелази са групом бораца на Јастребац, тешко рањен, остао на своме терену око Рашке, касније ступа у НОВ, погинуо као командант радног батальона почетком 1945. године.

МАРТИЋ Секуле СТАМЕНКО (9. 6. 1918, Шумник, Рашка), рудар, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим прелази у Топлички, по издвајању Копаоничана остаје на терену, касније ступа у НОВ.

МЕДАРЕВИЋ Саватија ВИТОМИР ВЛАСТА (14. 6. 1912, Пискања, Баљевац), трговачки помоћник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, прелази у Топлички, а затим по задатку у долину Ибра, носилац Партизанске споменице 1941.

МИЛАДИНОВИЋ Живојина МИЛАШИН (1916, Деонице, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, прелази у четнике Косте Пећанца, па се опет враћа у партизане, заробљен, по пробоју му суђено због издајства и стрељан код Церјанских појања.

МИЛАДИНОВИЋ Живојина МИОДРАГ БЕЛИ (5. 8. 1920, Деонице, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, прешао у четнике Косте Пећанца, вратио се партизанима, по пробоју осуђен због издајства и стрељан код Церјанских појања.

МИЛЕНКОВИЋ Николе ЖИВОЈИН ЂОПА (1913, Црнче, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, погинуо приликом пробоја.

МИЛЕТИЋ Михајла АЛЕКСАНДАР КЕПА (1923, Жабаре, Пожаревац), трговачки помоћник, члан СКОЈ-а, борац Моравске чете Другог шумадијског НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, касније прелази на подручје Зајечара, погинуо 1. 10. 1943. године у борби против Немаца и четника код Шљивара близу Зајечара.

МИЛЕТИЋ Марка ДАМЊАН (24. 11. 1911, Миочић, Дрниш), рударски техничар, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, погинуо у борби на Ражњу 24. марта 1942. године.

МИЛЕТИЋ Димитрија МИЛАН (14. 12. 1918, Ланиште, Светозарево), земљорадник, касније железнички службеник, борац

Беличке партизанске чете, по пробоју одлази у свој крај, крије се и касније ступа у НОВ.

МИЛЕТИЋ Луке **НИКОЛА** (18. 12. непозната год. рођења, Миочић, Дрниш), рударски надзорник, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим у Топлички, напушта борбу, одлази у свој крај, касније поново ступа у НОВ.

МИЛЕТИЋ Спасоја КРИСТИВОЈЕ (1917, Лукоцрево, Нови Пазар), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју одлази у свој крај, био у Топличком НОП одреду, приликом издвајања Копаоничана остао на шерену, погинуо као шеренски радник.

МИЛОВИЋ Трајка **БОШКО КОСОВАЦ** (14. 9. 1913, Дељане, Звечан), рудар у руднику Бело Брдо, борац Копаоничког НОП одреда, рањен у пробоју, ступа у Сврљишки НОП одред, поново рањен у борби код Попшице, остављен на лечењу код Лабукова, ради као слуга, октобра 1944. одлази у НОВ.

МИЛОЈКОВИЋ Миљка **САВА** (14. 1. 1898, Луково, Сврљиг), земљорадник, ухапшен због оружја, по пробоју дошао у своје село, крио се неко време, а затим легализовао.

МИЛОСАВЉЕВИЋ Павла МИЛОСАВ (30. 10. 1922, Пањевац, сада Кочино Село, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, по пробоју враћа се у свој крај, синуа у четнике, ликвидан као одметник 1945.

МИЛОРАДОВИЋ Милуна **МИРКО** (10. 12. 1923, Праћина, сада Кончарево, Светозарево), надничар, борац Беличке партизанске чете, по пробоју долази у свој крај, касније се повезује са теренским радницима, ради за НОП и ступа у НОВЈ.

МИЉКОВИЋ Радеша ХРАНИСЛАВ КРЕНА (1912, Драгосињци, Краљево), кројачки радник, борац Краљевачког НОП одреда, приликом пробоја тешко рањен у ноћу, пребачен у Грбавче, лечио се у саставу Сврљишко-нишавског НОП одреда неколико месеци, откривен у лето 1942. и стрељан.

МИТИЋ Димитрија **ПАВЛЕ (1902, Стрижило, Светозарево)**, земљорадник, борац Беличке партизанске чете, погинуо приликом пробоја.

МЛАДЕНОВИЋ Манасија СТОЈАН (1913, Равно, Македонија), рудар, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју синуа у Озренски НОП одред, поштом долази у Топлички, приликом огласка трупе бораца на Копаоник остаје на свом шерену, легализовао се и радио за НОП, открили га четници Драже Михаиловића и заклали 1944. године као сарадника НОП-а.

МЛАДЕНОВИЋ Василија ЧЕДОМИР (1900, Баљевац на Ибру), столар, борац Копаоничког НОП одреда, приликом пробоја рањен у бушину, синуа у Озренски НОП одред, поштом у Топлички, приликом огласка Копаоничана одвојио се од њих, лечио и прикривао, повремено контактирао са сарадницима НОП-а, ухватили га Буџари у јесен 1943. при извршењу неког задатка, предали Немцима у Косовској Митровици, који су га стрељали.

НЕШОВИЋ Новице **РАДЕНКО (1918, Брвеница, Рашка)**, рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју синуа у Сврљишки НОП одред, убијен после борбе на Пошници.

НИКОЛИЋ Станка **АЛЕКСАНДАР (17. 3. 1914, Нови Пазар)**, учитељ, живео и радио у околини Рашке, борац Копаоничког НОП одреда, у пробоју тешко рањен, другови га донели до Јасеновика и Грбавче где је лечен под заштитом Сврљишко-нишавског НОП од-

реда, откривен код Јасеновика, ухваћен и стрељан од непријатеља у лето 1942.

НИКОЛИЋ Андрије ДУШАН (8. 11. 1908, Врановац, Светозарево), надничар, борац Беличке партизанске чете, погинуо по пробоју код Церја.

НИКОЛИЋ Миљка ЖИВОЈИН ВУЧКО (28. 3. 1898, Турија, Кучево), минер каменолома, живео у Бољетину код Доњег Милановца, борац Звишког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

НИКОЛИЋ Светислава МИЛУТИН (22. 4. 1922, Прокупље), ковач, члан КПЈ, ухваћен као курир ОК КПЈ Ниш на железничкој станици у Нишу, погинуо приликом пробоја.

НИКОЛИЋ Стаменка СТОЈАН ЦОЊА (11. 9. 1922, Власотинце), трговачки помоћник, члан СКОЈ-а, илегалца, ухапшен децембра 1941. године у провали, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, а затим одлази на терен Бабишке Горе, поново заробљен и по други пут доведен у логор, интерниран у Норвешку, носилац Партизанске споменице 1941.

НОВАКОВИЋ ДРАГОМИР ДРАЖА (1902, Банат), земљорадник, живео у Слатини код Крушевца, активни сарадник НОП-а, син првоборац Расинског НОП одреда, Немци му спалили кућу, побили породицу а њега ухапсили, погинуо приликом пробоја.

ПАВИЋЕВИЋ Симе МИХАЈЛО (1921, Слап, Даниловград), ученик у трговини, живео у Неволану код Вучитрна, члан СКОЈ-а, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

ПАНОВИЋ Драгомира БОГДАН (18. 3. 1906, Рајина, Краљево), кафеџија, борац четничког греда Вула Вукашиновића који се са партизанима борио код Краљева на ојсаги, заробљен, приликом пробоја тешко рањен, дошао на терен Сврљешко-нишавског НОП одреда, прихваћен, остављен на лечењу, предао се четницима који га прихватају и лече, ступио у четнички одред код Краљева, октобра 1944. прелази у НОВ, после рата емигрирао из страха од одговорности.

ПЕРУНИЧИЋ Драгутина МИЛИЈА (1906, Слатина, Чачак), учитељ, борац Чачанског НОП одреда, по пробоју ступа у Сврљешки НОП одред, а затим иде у свој крај, ухапшен и отеран на Бањицу, а одатле у Маутхаузен.

ПЕТКОВИЋ РИСТИЋ Ђуре ДРАГОМИР ДРАЖА (1898, Липовац, Ражањ), кројач, живео у Београду, члан КПЈ, илегално живео у Врњачкој Бањи, радио на формирању Врњачког НОП одреда, приликом пробоја тешко рањен, пробио се до Каменичког Виса, где се сурвао код Срећковог Врела и још теже повредио, прихватили га борци Озренског НОП одреда и пренели у Церје, подлегао ранама.

ПЕТРОВИЋ Лазара ЖИВОЈИН РИБАРАЦ (8. 4. 1920, Рибаре, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, у пробоју рањен, пробио се до своја села, крио се извесно време, ступио у јединице Драже Михаиловића и приликом повлачења погинуо.

ПЕТРОВИЋ Ђорђа ЉУБИША ЗЕЛЕНКО (24. 4. 1920, Доњи Милановац), лимарски радник, борац Звишког НОП одреда, рањен у пробоју, крио се на ресничким појатама, ухваћен и враћен у затвор Специјалне полиције у Нишу, пребачен у затвор у Неготину из којег бежи, крије се, сарађује са НОП-ом и касније одлази у НОВ.

РАДЕЉАК Ивана МАТЕ (1917, Дрмиш), рудар у руднику код Ушћа, живео у Балевцу на Ибру, борац Копаоничког НОП одреда, заробљен, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим прелази у Топлички, погинуо 19. јануара 1943. код Разбојне у борби против четника.

РАДМАНОВИЋ Милоша ЛУКА (17. 10. 1915, Брђани, Дарувар), грађевински радник, живео у Букошу код Вучитрна, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, затим у Топлички, приликом одласка групе бораца за Копаоник, оваја се и остаје на терену.

РАДМАНОВИЋ Милоша НИКОЛА (5. 6. 1916, Брђани, Дарувар), зидар, живео у Букошу код Вучитрна, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, затим прелази у Топлички, одвојио се од одреда и вратио у Ибарску котлину, касније ступа у НОВ.

РАЈЧИЋ Мане БОГДАН КЕЦАН (1906, Прокике, Карловац), рудар, борац Копаоничког НОП одреда, заробљен, по пробоју пробио се ка Копаонику, ушао у четничку заседу, остао код четника као кувар и у њиховом саставу погинуо од партизана.

РАЈЧИЋ БРАНИСЛАВ БРАНКО (1908, Чибуковац, Краљево), кројач, члан КПЈ, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

РАЈКОВИЋ Милана ВИТОМИР (1898, Луково, Сврљиг), земљорадник, приликом претреса терена ухапсили га Немци, по пробоју се крио у својој кући, а затим легализовао.

РАЈЧИЋ Андрије БРАНИСЛАВ БРАНКО (10. 10. 1921, Салаш, Зајечар), земљорадник, борац Крајинског НОП одреда, по пробоју ступа у Сврљешки НОП одред, затим одлази на зајечарски терен, носилац Партизанске споменице 1941.

РАДОВАНОВИЋ Јевтимија ЖИВОЈИН (21. 11. 1911, Дворане, Крушевац), радник импрегнације, живео у Капицији код Крушевца, заробљен као сарадник НОП-а, по пробоју ступа у Сврљешки НОП одред, затим прелази у свој крај и живи илегално, касније се повезао са теренским радницима и ступио у НОВ.

РАДОВАНОВИЋ Живана НИКОЛА (1907, Лозан, Сврљиг), земљорадник, сарадник НОП-а, ухапшен због пронађене писане партизанске поруке и скривене пушке, у пробоју рањен, доспео до своје куће, лечио се и крио.

РАДОЈКОВИЋ Јефће СВЕТИСЛАВ ТИСА (1916, Рагошић, Рашица), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју погинуо код Церјанских појања.

РАДОСАВЉЕВИЋ Милена СЛАВКО (19. 12. 1925, Велика Врбница, Александровац), сеоски слуга, ухапшен због убиства, по пробоју служио код сељака, поново ухапшен издајом свога брата, враћен у логор и пуштен кући 1942.

РАКИЋ Сибина МИЛОРАД (1920, Београд), типографски радник, живео у Крушевцу, ухапшен у рацији после напада на Крушевац, погинуо приликом пробоја.

РАПАЈИЋ Томе МИЛОШ (20. 2. 1903, Брлог, Оточац), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски, а затим прелази у Топлички НОП одред, носилац Партизанске споменице 1941.

РИСТИЋ Стојиљка ЈОВАН ИВА (1891, Космовац, Бела Паланка), земљорадник, живео у Новом Селу код Беле Паланке, ухапсили га Бугари због скривања оружја, погинуо приликом пробоја.

САВИЋ Светозара МИРКО (1. 4. 1910, Бурдимо, Сврљиг), месарски радник, живео у Нишу, ухапшен због слушања радио-вести, погинуо приликом пробоја.

САМАРЦИЋ Милована МИЛУТИН (12. 11. 1921, Пећ), ученик седмог разреда гимназије, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, потом у Топлички, када је група бораца пошла на Копаоник, заробљен, успео уз помоћ оца да се извуче из затвора у Куршумлији, пребацује се у Ибарску котлину и ради активно за НОП до краја рата.

СИМИЋ Милоша МИХАЈЛО (13. 12. 1925, Каменица, Краљево), ученик петог разреда гимназије, члан СКОЈ-а, борац Краљевачког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

СМИЉАНИЋ Буда БОГДАН (15. 3. 1906, Прокике, Бриње, Карловац) рудар рудника Бело Брдо, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја

СМИЉКОВИЋ ЈОВАНОВИЋ ЖИВОЈИН КУРТА (10. 5. 1907, Шуљковац, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, по пробоју ступио у Озренски НОП одред, затим прелази у Топлички где остаје до погибије јула 1943.

СТАНИШИЋ Саве ТОДОР (13. 11. 1920, Винић, Даниловград), учитељ, живео у Рашки, борац Копаоничког НОП одреда, погинуо приликом пробоја.

СТАНКОВИЋ-НИКОЛИЋ Арсе МИЛАН (1914, Горњи Орах, Власотинце), лекарски радник, борац Бабичког НОП одреда, по пробоју пребацено се на Бабичку Гору, половином 1943. године ухваћени на Буџари и стрељани.

СТАНОЈЕВИЋ Адама МИОДРАГ МИША (16. 4. 1923, Ланиште, Светозарево), земљорадник, борац Беличке партизанске чете, по пробоју тешко рањен, ступио у Озренски НОП одред и остављен на лечењу у липовачким појатама, откривен издајом, био у затвору у Алексинцу, а онда у затвору СДС у Нишу одакле је побегао средином 1942. године, отишао у свој крај, а касније ступио у НОВ.

СТЕФАНОВИЋ Василија ТРАЈКО (1920, Накривањ, Лесковац), кројачки радник, припадник месне десетине, погинуо приликом пробоја.

СТОЛОВИЋ Мијајла ВЛАДИМИР (1919, Столовићи, Рашка), рудар Ибарских рудника, дотеран у логор као заробљени партизан, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, прелази са групом бораца на Јастребац, по издвајању Копаоничана остаје у свом крају, касније сарађује са НОП-ом и ступа у НОВ.

СТРАИНОВИЋ Милутина МИЛАН (30. 9. 1922, Рудна Глава, Мајданпек), рудар у Мајданпеку, борац Пожаревачког НОП одреда, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим прелази у Тимочку крајину, носилац Партизанске споменице 1941.

ТОДОРОВИЋ Јанићија СТАВРА (18. 5. 1942, Горњи Присјан, Власотинце), земљорадник, насељен у Новој Тополи код Лебана, борац Јабланичког, потом Бабичког НОП одреда, по пробоју одлази на Јастребац и јавља се Расинском НОП одреду, а затим по дозволи одлази у Пусту Реку, ради за НОП, касније ступа у НОВ.

ТОМОВИЋ Милинка ДУШАН (24. 12. 1914, Поља Колашинска, Колашин), син рудара, студент права, живео у Косовској Митровици, члан КПЈ од 1934. године, секретар МК КПЈ за Косовску Митровицу, организатор и комесар Копаоничког НОП одреда, је-

дан од организатора пробоја, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, затим прелази на Јастребац са групом бораца, а онда на Копаоник ради обнављања Копаоничког НОП одреда, упућен на партијски рад на Косово, носилац Партизанске споменице 1941.

ЂУРЧИЋ Миленка БРАНИСЛАВ БРАНА (25. 9. 1916, Казновићи, Рашка), студент права, борац Копаоничког НОП одреда, један од организатора пробоја логора, по пробоју ступа у Озренски НОП одред, потом у Топлички, а онда упућен на партијски рад на Копаоник, носилац Партизанске споменице 1941.

ЧОЛОВИЋ Василија ДУШАН (27. 9. 1921, Павлица, Рашка), рудар Ибарских рудника, борац Копаоничког НОП одреда, поинуо приликом пробоја (по групним подацима поинуо код кравањанских појата после неколико дана од пробоја као борац Озренског НОП одреда).

ШИЛЕР Анџе ТОМА ЗВОНКО (1901, Томеш, Бјеловар), жангармеријски поднаредник, живео на Косову, борац Копаоничког НОП одреда, у пробоју тешко рањен, синуо у Озренски НОП одред, лечен на лијовачким појатама, откривен априла 1942. и сирељан.

ШКУНДРИЋ Андрија РАДЕ (15. 12. 1912, Велика Попина, Книн), рудар рудника Трепче, борац Копаоничког НОП одреда, по пробоју одлази у Озренски, а затим у Топлички НОП одред. После неуспелог покушаја обнове Копаоничког одреда враћа се на Јастребац и бори се и даље у саставу Прве јужноморавске бригаде, носилац Партизанске споменице 1941.

ШУНДОВИЋ ЧЕДОМИР, жангарм, борац Копаоничког НОП одреда, а пошом у четничком одреду Вула Вукашиновића, поинуо код церјанских појата после пробоја.

ТРЕЋИ ДЕО

ЛИЧНИ ПРЕДМЕТИ ЛОГОРАША - УЧЕСНИКА БЕКСТВА (ИЗБОР)

МК12, инв. бр 43

36. Пословна књижица Божидара Балтића

Папир, штампани образац,
корице платнене

Ширина=10 цм

Дужина=15 цм

МК12, инв. бр 63

37. Школска књижица Рудолфа Долинара

Папир, штампани образац,
корице платнене

Ширина=10 цм

Дужина=15 цм

МК12, инв. бр 69

**38. Војничка књижица
Максима Малиновића**

Папир, штампани образац,
корице платнене

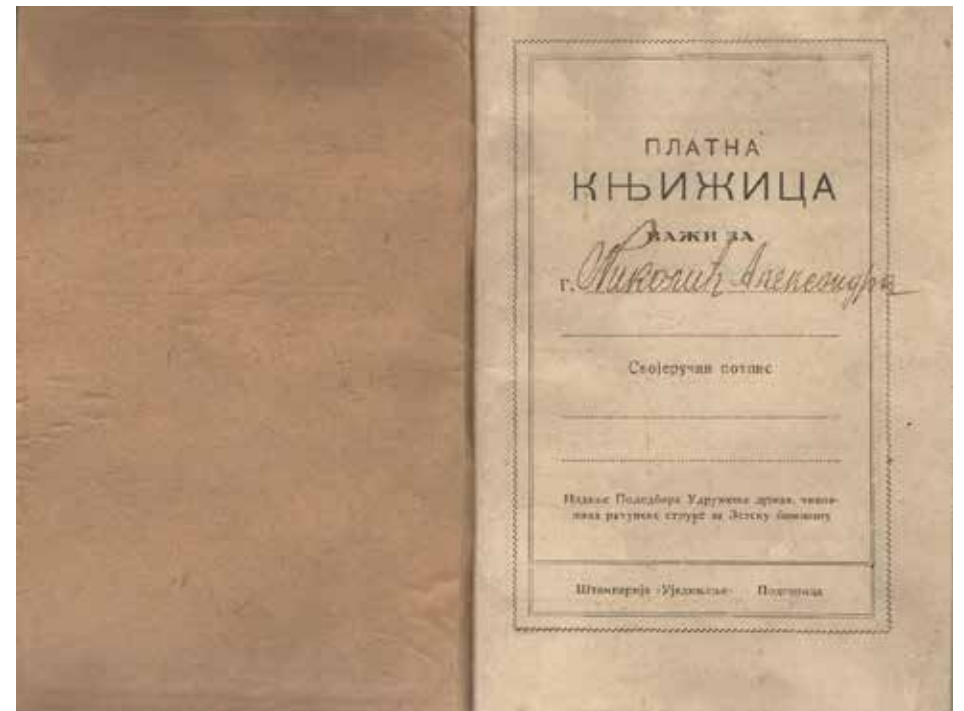
Ширина=10 цм
Дужина=15 цм

МК12, инв. бр 71

**39. Војничка књижица
Божидара Балтића**

Папир,
штампани образац, корице
платнене

Ширина=10 цм,
Дужина=15 цм

МК12, инв. бр 79

41. Платна књижица Александра Николића

Папир, штампани образац, корице платнене

Ширина=9 цм
Дужина=12,5 цм

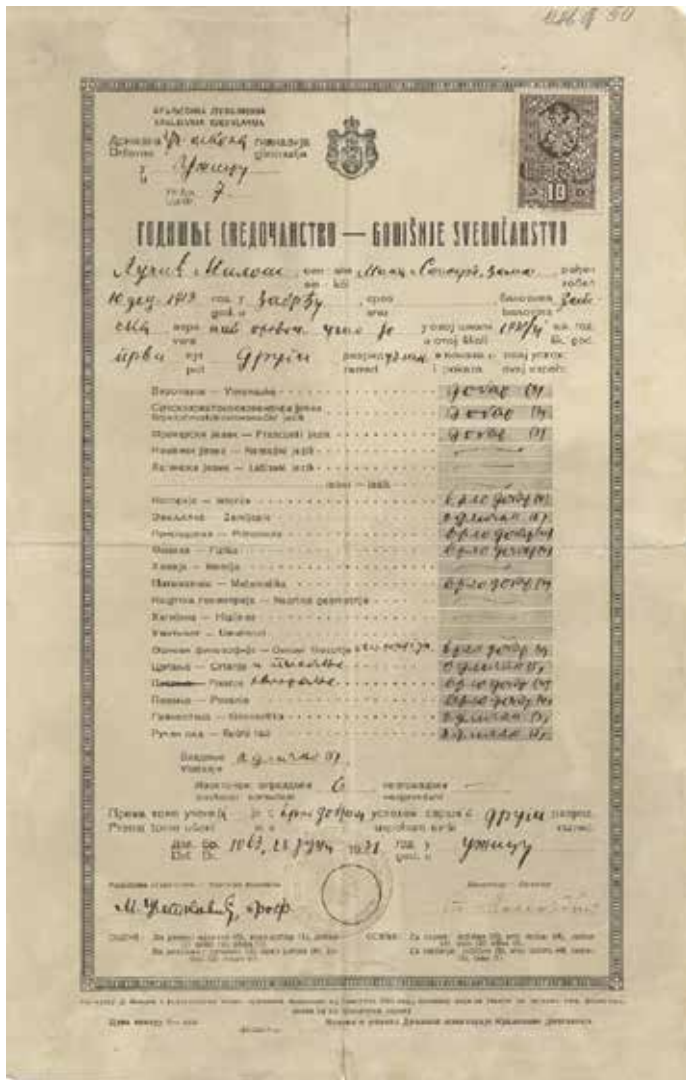

МК12, инв. бр 78

**40. Школска књижица
Стевана Лекића**

Папир, штампани образац,
корице платнене

Ширина=10 цм
Дужина=15 цм

МК12, инв. бр 52

44. Сведочанство Милоша Лучића о свршеном II разреду учитељске школе

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 84

42. Пословна књижица Милутина С. Николића

Папир, штампани образац, корице платнене

Ширина=11,5 цм

Дужина=14,3 цм

МК12, инв. бр 42

43. Сведочанство Живорада Марковића о положеном возачком испиту

Папир, штампани образац

Ширина=21 цм

Дужина=33,5 цм

МК12, инв. бр 46

45. Сведочанство Стевана Лекића о свршеном четвртом разреду гимназије

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 49

**46. Сведочанство
Бранка Бјеговића о
свршеном IV разреду**

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 53

**47. Сведочанство Тодора
Станишића о свршеном**

8. разреду гимназије

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 59

**48. Сведочанство
Михаила Симића о
свршеном четвртном
разреду основне школе**

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 51

**49. Сведочанство Бранка Бјеговића
о свршеном VI разреду гимназије**

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

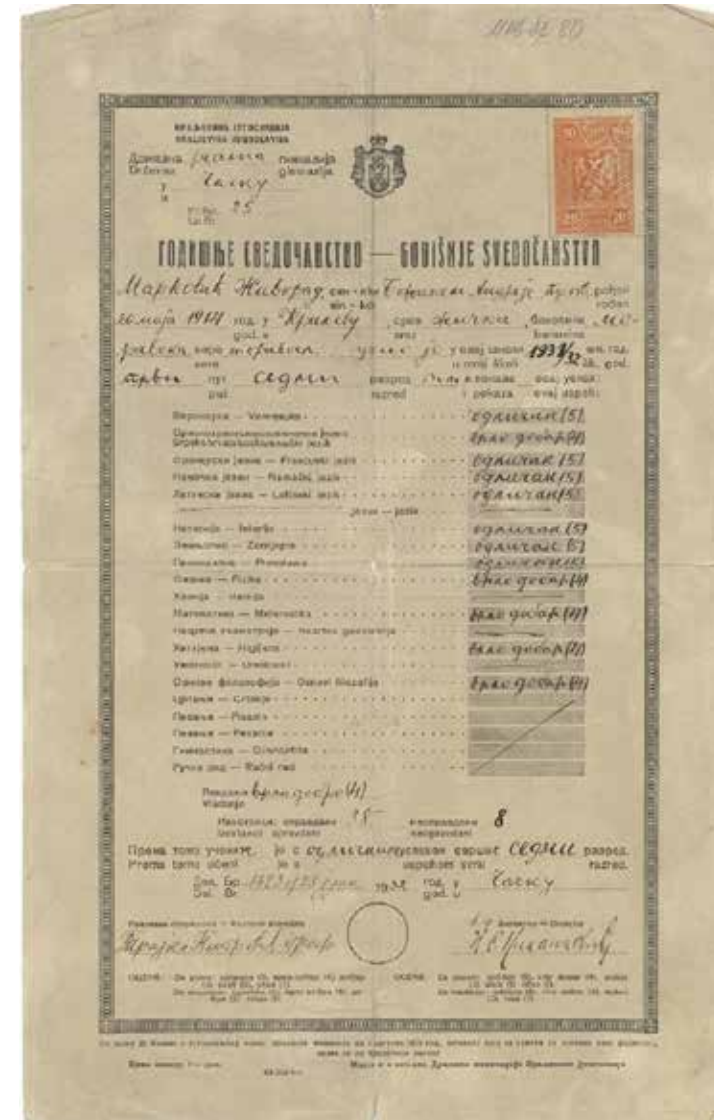
МК12, инв. бр 62

50. Сведочанство Бранка Бјеговића о нижем течајном испиту

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 76

53. Сведочанство о свршеном

7. разреду гимназије Живорада Марковића

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 66

51. Сведочанство Рудолфа Долинара о свршеном четвртном разреду основне школе

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 65

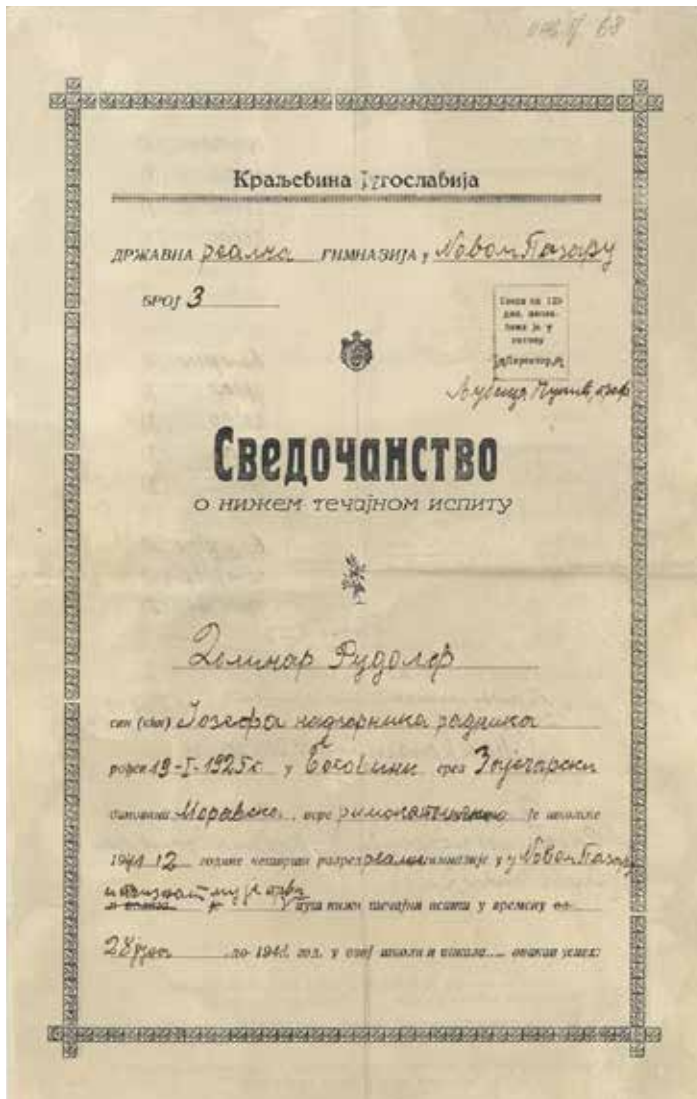
52. Сведочанство Рудолфа Долинара о свршеном трећем разреду гимназије

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 67

54. Сведочанство о нижем течајном испиту Рудолфа Долинара

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр 75

55. Диплома о учитељском испиту Бранише Јоковића

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

Инв. бр. 77

56. Диплома о учитељском испиту Тодора Станишића

Папир, типски образац

Ширина=21 цм

Дужина=34 цм

МК12, инв. бр. 54

57. Партизанска легитимација Тодора Станишића

Папир, штампани образац

Ширина=12 цм

Дужина=9 цм

**ЛИЧНИ ПРЕДМЕТ И 12.2.1942.
ЗАТОЧЕНИКА УЧЕСНИКА БЕКСТВА**

МК12, инв.бр.80

58. Кошуља Чоловића

платно

Ширина=55 цм

Дужина=72 цм

МК12, инв. бр.81

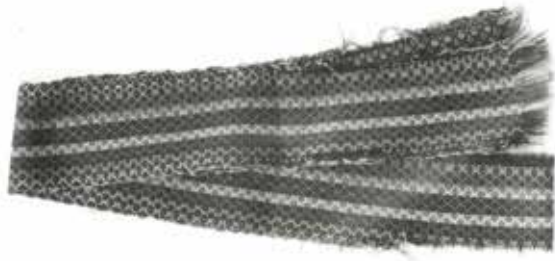
59. Јелек Душана Чоловића

Вуна

Ширина=50 цм

Дужина=68 цм

МК12, инв. бр. 82

**60. Појас Душана
Чоловића**

Вуна

Ширина=10 цм

Дужина=200 цм

МК12, инв. бр. 61

**63. Виљушка Стевана
Лекића**

Метал

Дужина=20 цм

Ширина=0,50-3 цм

МК12, инв. бр. 60

**61. Свилена машна
Александра Николића**

Свила

Ширина=2-10 цм

Дужина=118 цм

МК12, инв. бр. 73

62. Кашика Стевана Лекића

Метал

Ширина=0,50-5 цм

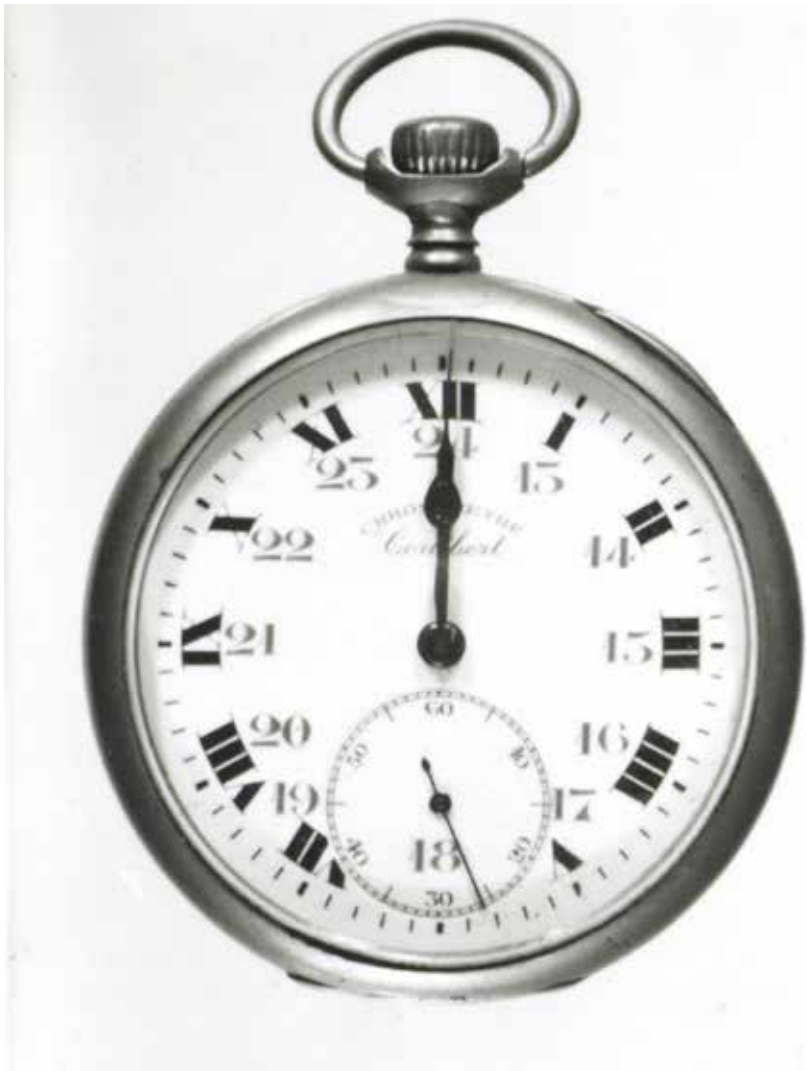
Дужина= 21 цм

МК12, инв. бр. 70

**64. Цепни сат са ланцем
Тодора Станишића**

Метал Пречн.сп.=4,3 цм

МК12, инв. бр. 72

**65. Цепни сат Живојина
Марковића**

Метал, стакло
Пречн.сп.=5 цм

МК12, инв. бр. 64

**66. Школска капа
Рудолфа Долинара**

Чоја, пластика
Пречн.сп.=19 цм

ЧЕТВРТИ ДЕО

ОДМАЗДА И ПРОБЛЕМ БРОЈА

4.1. СТРЕЉАЊА НАКОН ПРОБОЈА ЛОГОРАША 16, 17. И 19. ФЕБРУАРА 1942.

У данима после бекства логораша 12. фебруара 1942, наступила је панична потрага за одбеглим који због рана или повреда нису успели да се докопају слободне територије. Исте вечери и сутрадан је стрељано неколико особа које су рањене при покушају бега и утврђивано је колико је логораша побегло. Неколико дана након тога, Немци су на Бубњу започели наобимнија стрељања на овом подручју током Другог светског рата.

Идентификација броја и имена жртава у тродневним масовним стрељањима фебруара 1942. и данас представља потпуну непознаницу, док број жртава варира од 700 до 1.590. У даљем раду ћемо се позабавити могућим проналажењем најприближнијег броја жртава и покушајем да напишемо све познате жртве.

До самог бекства је дошло, као што се види из изјава преживелих логораша, због информације коју су добили да се на Бубњу копају велике раке, из чега се могло претпоставити да је масовно стрељање на Бубњу већ било планирано, независно од бекства. Одлука да се бекство изврши према раније договореном плану донета је 12. фебруара око поднева, за време дељења obroка, када су логораша добили обавештење да ће сутра, 13. фебруара, савим извесно бити стрељани.⁷³

---

⁷³ НМН, МК12, изјаве Бране Ђурчића, Драгомира Јаснића и других преживелих учесника бекства (Прим. Н.О.).

Дописом од 3. фебруара 1942, војни заповедник Србије наредио је да се за одмазду стреља 3.484 таоца у разним местима. Репресију је требало извршити у већини градова Србије, док је у Нишу за стрељање било предвиђено 1.070 талаца. Овај број наводи и бугарски генерал Асен Николов који је на саслушању изјавио следеће: „Одмах непосредно иза мога доласка 27. јануара 1942. немачка команда, односно генерал Бадер издао ми је наређење да у знак репресалије извршим стрељање 1.070 талаца у Нишу а из крајњегачкој логора 158 људи. Ово наређење сам писмено одбио да извршим. Од тада нам Немци оваква и слична наређења нису упућивали.”⁷⁴

На Бадерово наређење се на суђењу позивао и пуковник Карл фон Ботмер, заповедник града Ниша, наводећи да је према наредби Бадера, којој се он противио али је спровео и то објавио, из логора и казненог завода стрељано 700 лица.⁷⁵ Као што се из пресуде види, Комисија није дошла до коначног броја жртава у фебруарским стрељањима 1942, задовољивши се Ботмеровим признањем да је стрељано 700 лица из логора при чему се губи из вида 584 лица из Казненог дома о којима ће бити речи у наредним редовима.

У својој изјави датој 23. октобра 1945, Милан Обрадовић, директор Казненог дома, од септембра 1941. године прецизно описује атмосферу која је пратила одвођење затвореника Казненог дома на стрељање:

„Још одмах по окупирацији Ниша у заводу је осим редовне судске страже била и једна трупа немачких војника /12-14/. Она је имала дужност да пази на све нас. (...) Уочи 16. фебруара 1942, око 9 часова дошли су у завод један немачки војник у униформи и један у цивилном оделу вероватно шумач и једна женска. Одмах

су мене позвали и наредили ми да пробудим чиновнике који су у заводу ситановали и кад је то било извршено наређено је да се пођишу сви осуђеници који су тога часа били у заводу. То је било током ноћи и извршено... Пописивање је довршено око 3 сата у ноћ и када су они напустили завод, ми службеници смо отишли на спавање.”⁷⁶

Службеници су били убеђени да се пописивање врши у вези са вестима да ће бугарске трупе окупирати Ниш и околину, како се тих дана у Нишу причало. Сутрадан су поново позвани у Завод у чијем дворишту су затекли фелд-жандармерију, гестаповце, два-три камиона и неколико луксузних аутомобила. Милан Обрадовић у даљем сведочењу наводи да је њега и остале службенике један гестаповац затворио у једну собу, након чега је започело одвожење осуђеника камионима и то је трајало све до после подне око 3-4 часа.⁷⁷

„За све време одвођења нисмо могли знати камо се осуђеници возе, једино смо знали да се возе пут Ниша. Истом око 3 часа по подне чувару Стефановићу званом Мечка један Бугарин шофер успео је на брзину казати да се осуђенике одводи на Бубањ и тамо убија. Стефановић је дошао до нас у собу и то нам казао. Разуме се да смо овом вешћу били пренеражени јер је изгледало да ће одвући све осуђенике па на концу и нас службенике. Међутим, око 5 часова о подне, када је веч одвежено преко 500 осуђеника, Немци су отишли и тада смо ми из тога привременог затвора изашли и констатовали да је одвезено 584 осуђеника, а то смо установили на тај начин што смо пребројали остатак осуђеника и сравнили са садашњим бројним стањем. Одмах по доласку у мој стан затражио сам телефоном бившег окружног начелника Младеновића и јавио му одвођење осуђеника молећи га да види зашто је то учињено.

⁷⁴ AVII, ДК, К. 3, ф.3, док 2 (1-5).

⁷⁵ Др Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки рајни злочини (1941-1945) - пресуде југословенских војних судова*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, 72.

⁷⁶ Исто, 72-73.

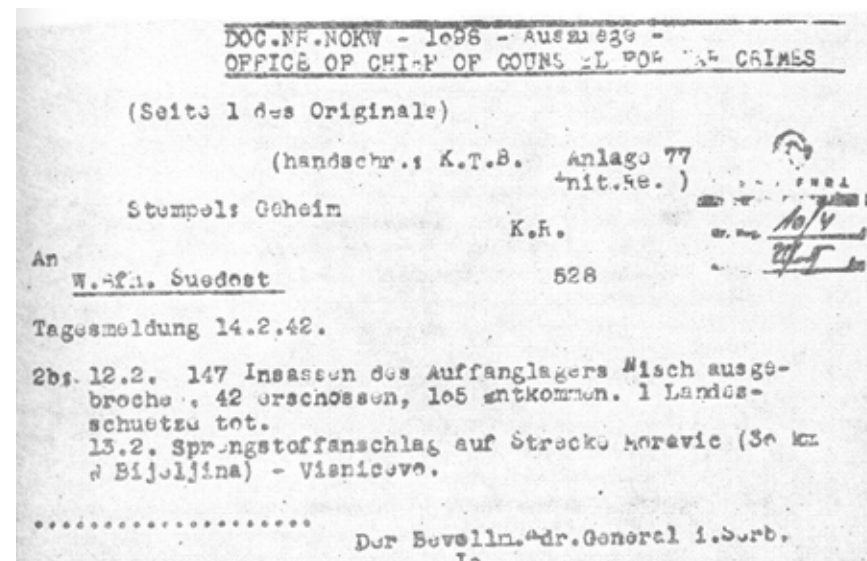
⁷⁷ Исто, 73.

Сл. 67 Објава и последње упозорење да ће бити стрељања 100:1 (НМН, МК12, студијски материјал (копија)

Сутрадан сам лично отишао до њега али ни он није имао никаквог знања о свему овоме. Прекосутра т.ј. 18. отишао сам одмах за Београд и лично реферисао тадањем министру правде др Марјановићу молећи га за хитну интервенцију да се барем они осуђеници који су били још остали на било који начин спасу.⁷⁸

⁷⁸ Исто, 74. Подвукао Н.О. У исказу Милован Обрадовић помиње 584 затвореника који су одвезени на стрељање на Бубњу. Списак који су направили службеници Завода за Немце више се нигде не помиње, нити постоји његова копија из које бисмо добили потврду овог броја. Као сведоке свега наведеног, Обрадовић је навео Михајла Радовића, бившег писара Завода, Ратка Бољанчевића, књиговођу, Сретка Бранкова, Михајла Мариновића и Јанка Пејновића који су у то време били са службом у Казненом дому Ниш. Михајло Радовић је пред Комисијом за утврђивање ратних злочина окупатора у потпуности потврдио наводе Обрадовића (др Венцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944, Београд, 1970, 155; 36.NOR I/3-340).

Сл. 68 Немачки извештај о пробоју логора и једном убијеном стражару (НМН, МК12, студијски материјал (копија)

Податак о 584 стрељаних затвореника Казненог дома једини је којег истраживачи наводе.⁷⁹ Са друге стране, према извештају немачког команданта Југоистока, на дан 16. фебруара 1942. године, у логорима крајскомандантура и фелдкомандантура, налазило се 3.434 заробљеника, од тога 950 у нишком концентрационом логору, међу њима и 843 Јевреја⁸⁰, док је десет дана касније (26. фебруара 1942) број опао за 562 логораша.⁸¹

У историографији најчешће је помињан број од 850 жртава у фебруарским стрељањима 1942. године. Први извор који помиње тај број, који се касније најчешће и прихватао као кона-

⁷⁹ Др Венцеслав Глишић, н.д., 116; Мирослав М. Миловановић, Логор на Црвеном крсту, Београд- Ниш, 1983, 145.

⁸⁰ М. Миловановић, н.д., 92; Zb.NOR, 12/2, 194; А. Динчић, Друштво Црвеног крста и концентрациони логор у Нишу (1941-1944), Зборник Народног музеја Ниш, број 16-17 (2008), Ниш, 126.

⁸¹ Zb.NOR, 12/2, 216.

чан, јесте писмо Окружног комитета КПЈ за Ниш од 19. фебруара 1942. године Покрајинском комитету КПЈ за Србију о масовном стрељању у Нишу у којем се наводи број од 850 стрељаних.⁸² Пажљивијим читањем документа схватамо да се овај број односи на жртве од 17. фебруара („Овде је *пре два дана* извршено масовно стрељање. Стреляно је *850 људи*.”)⁸³ У даљем тексту писма извештава се: „Преко 600 су извели из казног завода, затим скоро све мушке Јевреје, нешто Цигана и један део *преосталих људи из кони. лоџора*”⁸⁴ - под термином „*преостали људи*” очигледно подразумевајући оне који нису стрељани претходног дана. Да је 17. фебруара стрељано највише људи за ова три дана, сведочи и Медо Омеровић, један од Рома који су били задужени за копање рака и укопавање лешева:

„Месеца фебруара 1942. године одведен сам од стране фелцандармерије око четири сата изјутра заједно са око 25 мојих сународника (Цигана) камионом на место звано Бубањ. По нашем доласку добили смо од Немаца ашове и крампове, па смо чекали до 6 часова, а тада су почели да пристижу камиони са Јеврејима. Кад би камион стигао, Немци су изводили из њега по 12 лица, па ако су била нешто боље одевена, свлачили их и потом одводили на једно 30-40 метара од камиона. Ту би их поређали леђима окренутим Немцима који треба да их стрељају. На 6 метара даљине од жртава, стојали су око 12 Немаца и на дати знак пуцали у потиљак жртава. Пошто је посао завршен са првом дванаесторицом, Немци су доводили других 12. Тако је то ишло целог дана, све до 4 часа по подне, тако да је целог дана стрељано 1.000 особа. *Сва стрељана лица били су Јевреји, а међу њима и две жене и око 12 дечака између 12-13 година.*”⁸⁵ Боривоје Димитрије-

вић потврђује да је „16. и 17. фебруара 1942. на Бубањ дотерано 46-48 камиона.”⁸⁶

У покушају да дође до што приближнијег броја, Миловановић наводи да број жртава, заједно са учесницима бекства, није могао бити мањи од 1.590.⁸⁷ Чини нам се да је овај број, без учесника бекства, унеколико мањи. Грубом рачуницом, уколико се од броја логораша који су 16. фебруара 1942. били у логору (950) одузме 220 јеврејских жена и деце који су пребачени на Сајмиште и 25 логораша колико је остало у логору након стрељања, долази се до броја од 705 стрељаних. Када се овоме броју дода 584 стрељаних из Казног дома, долази се до броја од 1.289 жртава.

Имајући у виду наредбу од 3. фебруара да се у Нишу стреља 1.070 лица, да је при пробоју погинуо, према немачком извештају, један војник, то је значило стрељање још 100 лица. Како се у извештају Покрајинског повереништва КПЈ за Ниш од 14. фебруара наводи да је убијено 5 војника,⁸⁸ док нико не наводи број рањених војника, то можемо претпоставити да је разлика од првобитних 1.070 до коначног броја била реализована према правилу 100:1. У немачком извештају везаном за бекство помиње се један убијени војник.⁸⁹ Уколико овај извор прихватимо као релевантнији, а њему у прилог говоре и сведочанства преживелих логораша, онда би се могло доћи до закључка да је на Бубњу стрељано у та три дана 1.170 лица. Овај број жртава је најприближнији ономе до којег смо стигли у нашем истраживању.

⁸⁶ Исказ Боривоја Димитријевића ОЗНА Ниш, 11.2. 1945.

⁸⁷ Мирослав М. Миловановић, н.д.,144, 148.

⁸⁸ Зб., НОР, I/3-26 од 14. II 1942.

⁸⁹ Према казивањима преживелих логораша, немачког стражара је убио капетан Иван Вујисић који је због расписане потернице за њим променио име у Јован Марковић, како је и забележен у бањичким књигама, када је други пут ухапшен. Страдао у интернацији у Маутхаузену 7. децембра 1942. (*Жртве логора Ниш*, 53).

⁸² Зб.НОР I/3-30.

⁸³ Исто. Подвукао Н.О.

⁸⁴ Исто. Подвукао Н.О.

⁸⁵ Исказ Меда Омеровића ОЗНА Ниш, 11.11.1945.

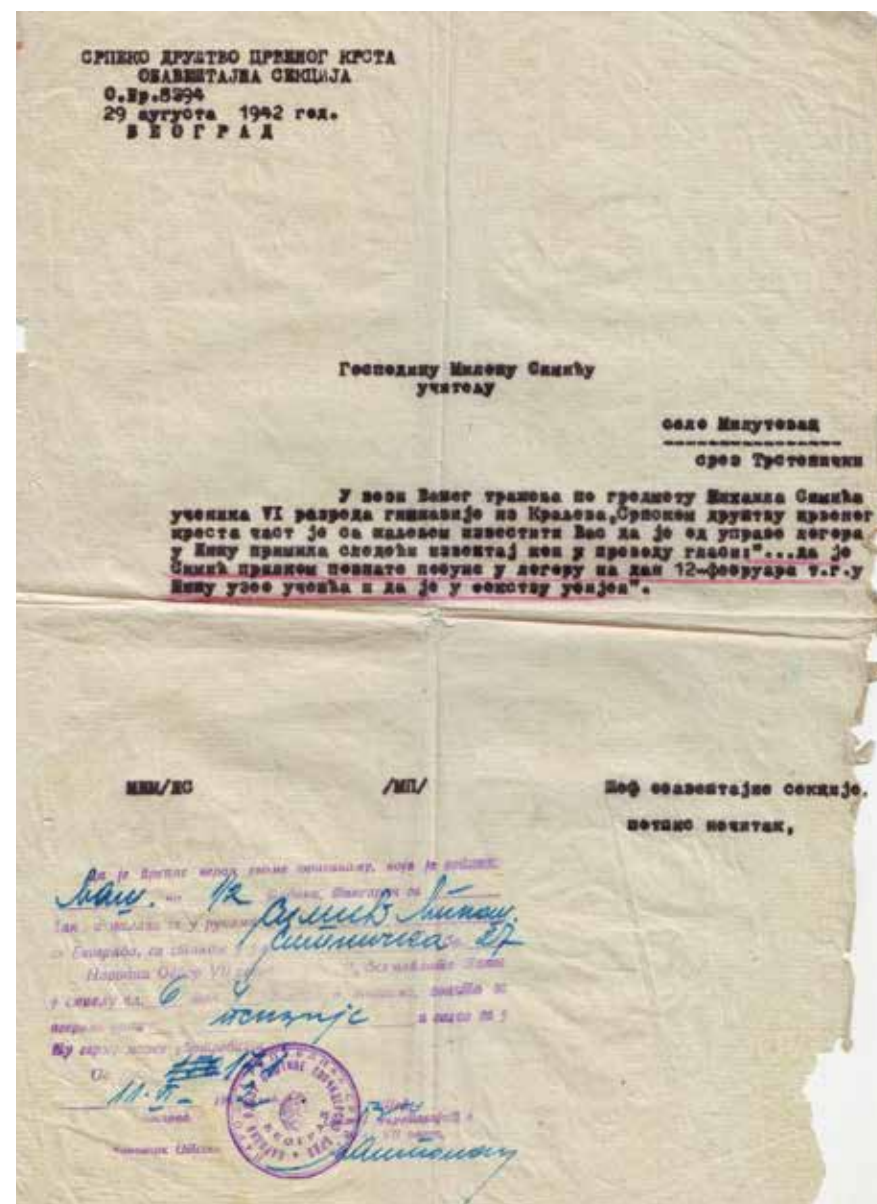

Да су Немци очигледно водили рачуна о броју стрељаних, говори и податак да су, после дводневних бесомучних али добро организованих стрељања започетих у раним јутарњим часовима 16. и 17. фебруара, већ 18. фебруара направили паузу, очигледно да виде колико још лица треба стрељати. По утврђеном броју, стрељања су наставили 19. фебруара до раних подневних сати.

Након покушаја реконструкције броја жртава можемо да претпоставимо да је број жртава који је по наредби од 3. фебруара требало да буде 1.070, увећан за 100 лица као одмазда за убијеног. Структура стрељаних би била следећа:

Из Концентрационог логора и Казненог дома	1.022
За убијеног немачког стражара	100
Убијени бегунци 12. фебруара (и побегли па ухваћени и стрељани)	42+6=48
Укупно	1.170

У списку стрељаних који следи налазе се имена заточеника логора на Црвеном крсту и неколико десетина затвореника из Казненог завода. Наводимо их уз ограду да недостаје велики број жртава из Казненог дома са надом да ће једног дана овај тужни списак бити попуњен. У формирању списка користили смо списак из Јеврејског историјског музеја, онлајн базу података Јад Вашема, спискове жртава из 1966. и допуњени списак из 1992. године, као и базу стрељаних на Бубњу Народном музеја Ниш и Историјског архива Ниш.

Сл. 69. Допис Друштва Црвеног крста Милени Симићу да му је син погинуо у покушају бекства 12. фебруара 1942. (Архива Друштва Црвеног крста у Нишу, неклаширано)

4.2. СПИСАК СТРЕЉАНИХ 16, 17. И 19. ФЕБРУАРА

А

1. АБЕНШОАМ ДАВИД (1870), стрељан 19. фебруара 1942.
2. АБЕНШОАМ БОРА (1900), стрељан 19. фебруара 1942.
3. АБЕНШОАМ ЈАКОВ (1874), стрељан 19. фебруара 1942.
4. АБЕНШОАМ МАРКО (1906), стрељан 19. фебруара 1942.
5. АБИНУН ЈАКОВ (1910), стрељан 19. фебруара 1942.
6. АБРАВАНЕЛ БУНА (1898), стрељан 19. фебруара 1942.
7. АБРАВАНЕЛ ИЗРАИЛО (1894), стрељан 19. фебруара 1942.
8. АБРАВАНЕЛ РЕЈЦА (1926), стрељана 16. фебруара 1942.
9. АВРАМОВИЋ АВРАМ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
10. АВРАМОВИЋ МОША (1913), стрељан 19. фебруара 1942.
11. АДАЊА МАХАЈА⁹⁰ (1882), стрељан 19. фебруара 1942.
12. АДУТ АВРАМ (1886), стрељан 19. фебруара 1942.
13. АЗИЗИ ЕТЕМ (1915), стрељан 16. фебруара 1942.
14. АЗРИЕЛ АВРАМ (1900), стрељан 16. фебруара 1942.
15. АЈДАРЕВИЋ МЕМЕД (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
16. АЈДАРЕВИЋ МЕМЕТ (1923), стрељан 16. фебруара 1942.
17. АЛБАЛА ЈОСИФ (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
18. АЛВАЛА Д. ЈОСИФ (1902), стрељан 16. фебруара 1942.
19. АЛБАХАРИ АВРАМ (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
20. АЛБАХАРИ ДАВИД (1915), стрељан 19. фебруара 1942.
21. АЛБАХАРИ ДАНИЛО (1870), стрељан 19. фебруара 1942.
22. АЛИЈЕВИЋ МЕМЕТ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.

23. АЛИМОВИЋ РАМАДАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
24. АЛИТИ АЉИЉ (1913), стрељан 16. фебруара 1942.
25. АЛИТИ БЕЉУЉ (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
26. АЛЕКСИЋ МИОДРАГ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
27. АЛКАЛАЈ АВРАМ (1889), стрељан 19. фебруара 1942.
28. АЛКАЛАЈ Р. АВРАМ (1870) стрељан 16. фебруара 1942.
29. АЛКАЛАЈ АРОН (1914), стрељан 16. фебруара 1942.
30. АЛКАЛАЈ БЕТЕР (1918), стрељан 16. фебруара 1942.
31. АЛКАЛАЈ БОРА, стрељан 16. фебруара 1942.
32. АЛКАЛАЈ ВУКАС (1875), стрељан 16. фебруара 1942.
33. АЛКАЛАЈ ДАВИД (1887), стрељан 19. фебруара 1942.
34. АЛКАЛАЈ М. ДАВИД (1887), стрељан 19. фебруара 1942.
35. АЛКАЛАЈ ДОНА (1904), стрељана 19. фебруара 1942.
36. АЛКАЛАЈ А. ЕСТЕР (1922), стрељан 16. фебруара 1942.
37. АЛКАЛАЈ ЗУМБУЛ (1922), стрељана 19. фебруара 1942.
38. АЛКАЛАЈ ЗИМБУЛ (1866), стрељана 19. фебруара 1942.
39. АЛКАЛАЈ ЈАХОВИД (1920), стрељан 19. фебруара 1942.
40. АЛКАЛАЈ ЛАЗАР (1875), стрељан 19. фебруара 1942.
41. АЛКАЛАЈ МАЈИР (1917), стрељан 19. фебруара 1942.
42. АЛКАЛАЈ МАРКО (1873), стрељан 16. фебруара 1942.
43. АЛКАЛАЈ МОША (1907), стрељан 16. фебруара 1942.
44. АЛКАЛАЈ МОРДЕХАЈ (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
45. АЛКАЛАЈ НИСИМ (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
46. АЛКАЛАЈ ОРУ (1873), стрељан 16. фебруара 1942.
47. АЛКАЛАЈ РАКА (1901), стрељан 19. фебруара 1942.
48. АЛКАЛАЈ РАХАМИН (1901), стрељан 19. фебруара 1942.
49. АЛТАРАС АВРАМ (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
50. АЛТАРАС ШАЛОМ (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
51. АЛХАЛЕЛ АВРАМ (1898), стрељан 19. фебруара 1942 .
52. АЛХАЛЕЛ БЕЛА (1912), стрељан 16. фебруара 1942.
53. АЛХАЛЕЛ БОЖА (1934), стрељан 16. фебруара 1942.
54. АЛХАЛЕЛ БУХАР (1882), стрељан 19. фебруара 1942.
55. АЛХАЛЕЛ ЕЛИКА (1938), стрељана 16. фебруара 1942.

⁹⁰ Негде је забележен под именом Маноја.

56. АЛХАЛЕЛ ЗЛАТА (1920), стрељан 16. фебруара 1942.
57. АЛХАЛЕЛ ЛЕОН (1916), стрељан 19. фебруара 1942.
58. АЛХАЛЕЛ МАЦИ (1938), стрељан 16. фебруара 1942.
59. АЛХАЛЕЛ МИКА (1906), стрељан 16. фебруара 1942.
60. АЛХАЛЕЛ МИЛУЛЕН (1931), стрељана 16. фебруара 1942.
61. АЛХАЛЕЛ МИША (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
62. АЛХАЛЕЛ ПАВЛИНА (1910), стрељан 16. фебруара 1942.
63. АЛХАЛЕЛ РОДЕН (1888), стрељан 16. фебруара 1942.
64. АЛХАЛЕЛ Т. РОДЕН (1897), стрељан 16. фебруара 1942.
65. АЛХАЛЕЛ Н. РОДЕН (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
66. АЛХАЛЕЛ САМУИЛО (1880), стрељан 19. фебруара 1942.
67. АЛХАЛЕЛ СИМА (1936), стрељан 16. фебруара 1942.
68. АЛХАЛЕЛ СОЈА (1936), стрељан 16. фебруара 1942.
69. АЛХАЛЕЛ ХАИН (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
70. АРОНОВИЋ НИСИМ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
71. АРОНОВИЋ ИСАК (1913), стрељан 16. фебруара 1942.
72. АРСЕНИЈЕВИЋ ПЕТАР (1917), стрељан 17. фебруара 1942.
73. АТИЈАС ШИМОН (1915), стрељан 19. фебруара 1942.

Б

74. БАГУР ПАВЛЕ (1886), стрељан 17. фебруара 1942.
75. БАГУР ЂОРЂЕ (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
76. БАЈРАМАЈ АЗИМ (1900), стрељан 16. фебруара 1942.
77. БАРУХ АДОЛФ (1905), стрељан 19. фебруара 1942.
78. БАРУХ БАРУХ (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
79. БАРУХ ИЛИЈА (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
80. БАРУХ ЛЕОН (1903), стрељан 16. фебруара 1942.
81. БАРУХ ХАЈИМ (1878), стрељан 19. фебруара 1942.
82. БАРУХ УРИЕЛ (1913), стрељан 16. фебруара 1942.
83. БАСАРИЋ ДУШАН (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
84. БЕЛШ СИДОНИ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
85. БЕЛШ ГУСТАВ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

86. БЕМОШЕ ДАВИД (1908), стрељан 19. фебруара 1942.
87. БЕРАХА БОРИВОЈЕ - БОРА (1886), стрељан 19. фебруара 1942.
88. БЕРАХА ИЗРАИЛО (1908), стрељан 19. фебруара 1942.
89. БЕРАХА ИСАК (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
90. БЕРАХА ЕСТЕР (1913), стрељан 16. фебруара 1942.
91. БЕРАХА ИСАК (1910), стрељан 19. фебруара 1942.
92. БЕРАХА МОША (1871), стрељан 19. фебруара 1942.
93. БЕРАХА НИСИМ (1904), стрељан 19. фебруара 1942.
94. БЕРАХА УРИЕЛ (1913), стрељан 19. фебруара 1942.
95. БЕРГЛ БЕРНАР (1887), стрељан 19. фебруара 1942.
96. БИРКЕНФЕЛД МАЈИР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
97. БИШНИЦЕР ДАВИД (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
98. БОГИЋ ЉУБОМИР (1885), стрељан 16. фебруара 1942.
99. БОГИЋЕВИЋ ЂОРЂЕ (1910), стрељан 16. фебруара 1942.
100. БРАНКОВИЋ ДОБРИЦА (1922), стрељан 17. фебруара 1942.
101. БУРДИЋ ТОДОР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
102. БУКИШ БОРА (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
103. БУКИШ ГЕРШОН (1879), стрељан 19. фебруара 1942.
104. БУКИШ ДАНИЛО (1915), стрељан 19. фебруара 1942.
105. БУКИШ ЈАКОВ (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
106. БУКИШ ЛЕОН (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
107. БУКИШ САМУИЛО (1918), стрељан 19. фебруара 1942.
108. БУРДИЋ ПАВЛЕ (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.

В

109. ВАЈС ЕУГЕН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
110. ВАЈС МОРИЦ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
111. ВАЈС РАЈЕЛ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
112. ВАЈС РУДОЛФ (1899), стрељан 19. фебруара 1942.
113. ВАЈС СОЛОМОН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
114. ВАЈС ФРИЦ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

115. ВАЛТ МАРКУС (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
116. ВАРОН ЖАКИ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
117. ВАРОН ИЛИЈА (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
118. ВАРОН ЈАКОВ (1906), стрељан 19. фебруара 1942.
119. ВАРОН ЛЕОН (1871), стрељан 19. фебруара 1942.
120. ВАРОН МИКА (1896), стрељан 16. фебруара 1942.
121. ВАРОН МОША (1909), стрељан 19. фебруара 1942.
122. ВАРОН РАФАЕЛ (1899), стрељан 19. фебруара 1942.
123. ВАРОН СОЛОМОН (1865), стрељан 19. фебруара 1942.
124. ВАРОН ШИКИ (1896), стрељан 16. фебруара 1942.
125. ВАРОН ХАИМ (1880), стрељан 16. фебруара 1942.
126. ВАРОН С. ХАИМ (1905), стрељан 16. фебруара 1942.
127. ВАСИЋ МИЛАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
128. ВЕЛИМИРОВИЋ НИКОЛА (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
129. ВЕЛИЧКОВИЋ ВЛАДА (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
130. ВЕЛИШ ГУСТАВ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
131. ВЕЛИШ СИДОН (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
132. ВЕРТЛАЈМ САМУЕЛ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
133. ВИНЕР АРОН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
134. ВИТОРОВИЋ СТАНИМИР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
135. ВИШНИЦЕР НАТАЛИЈА (б.г.), стрељана 16. фебруара 1942.
136. ВИШНИЦЕР СИДОНИЈА (б.г.), стрељана 16. фебруара 1942.
137. ВОЛТИШ ЈОСИП (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
138. ВОЛФ МАЈЕР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
139. ВУКОЈИЧИЋ ДУШАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

Г

140. ГАЈИЋ МИХАЈЛО (1887), стрељан 16. фебруара 1942.
141. ГАШИ АСАН (1915), стрељан 16. фебруара 1942.
142. ГЕДАЉА ГЕДАЉА (1921), стрељан 16. фебруара 1942.
143. ГЕДАЉА ИСАК (1910), стрељан 16. фебруара 1942.
144. ГЕДАЉА МЕНАХЕМ - МИКА (1922), стрељан 16. фебруара 1942.

145. ГЕДАЉА МОША (1895), стрељан 17. фебруара 1942.
146. ГЕДАЉА НАХУМ (1879), стрељан 19. фебруара 1942.
147. ГЕДАЉА НЕНИ (1920), стрељан 16. фебруара 1942.
148. ГЕДАЉА РАХАЛ (1905), стрељан 16. фебруара 1942.
149. ГЕОРГЕНБЕРГЕР БЕЊАМИН (1921), стрељан 19. фебруара 1942.
150. ГЕОРГЕНБЕРГЕР ИСИДОР (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
151. ГЕРБЕР АЛЕКСАНДАР (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
152. ГЕРТРУДА ЛАЗАР (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
153. ГЛАЗБЕРГЕР КОНРАД (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
154. ГЛИГОРИЈЕВИЋ САВАТИЈЕ (1917), стрељан 16. фебруара 1942.
155. ГОЛДШТАЈН ВИЉЕМ – ВИЛИ (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
156. ГОЛДШТАЈН ЕМИЛ (1917), стрељан 19. фебруара 1942.
157. ГОЛДШТАЈН ЕРНЕСТ (1917), стрељан 19. фебруара 1942.
158. ГОЛДШТАЈН ЖАК (1913), стрељан 19. фебруара 1942.
159. ГОЛДШТАЈН МИЛИ (б.г.), стрељана 17. фебруара 1942.
160. ГОЛДШТАЈН МИКИ (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
161. ГОЛДШТАЈН НЕТО (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
162. ГОЛУБОВИЋ ДРАГОЉУБ (1912), стрељан 16. фебруара 1942.
163. ГРИЛБАУМ АБРАХАМ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
164. ГРОС БЕЛА (1883), стрељана 16. фебруара 1942.
165. ГРОС ЈОСИФ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
166. ГРОС СЛАВКО (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
167. ГРУЈИЋ НИКОЛА (1918), стрељан 19. фебруара 1942.
168. ГРИНФЕЛД ГУСТАВ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
169. ГРОС ЂОРЂЕ (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
170. ГУТМАН ИВАН (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.

Д

171. ДАЈЧ АЛФРЕД (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
172. ДАЈЧ ЕРНЕСТ (1893), стрељан 19. фебруара 1942.
173. ДАМЈАНОВИЋ СТОЈАН, стрељан 16. фебруара 1942.
174. ДАНИТИ АЛФРЕД (1926), стрељан 19. фебруара 1942.

175. ДАНИТИ АРОН (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
176. ДАНИТИ БОРИВОЈЕ – БОРА (1906), стрељан 19. фебруара 1942.
177. ДАНИТИ МАРКО (1909), стрељан 19. фебруара 1942.
178. ДАНИТИ МАРКО (1880), стрељан 19. фебруара 1942.
179. ДАНИТИ МИЛЕ (1928), стрељан 19. фебруара 1942.
180. ДАНИТИ РАХАМИН – РАКА (1893), стрељан 19. фебруара 1942.
181. ДЕМИРОВИЋ СВЕТОЗАР (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
182. ДИМИЋ ПРОКА (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
183. ДИМИТРИЈЕВИЋ ОБРЕН (1907), стрељан 16. фебруара 1942.
184. ДРАГОМИРОВИЋ ПЕТАР (1919), стрељан 17. фебруара 1942.
185. ДУРМИШЕВИЋ ДРАГУТИН – ДРАГА (1909), стрељан 16. фебруара 1942.

Ђ

186. ЂОРЂЕВИЋ БОРИВОЈЕ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
187. ЂОРЂЕВИЋ БОРИСЛАВ - БОРА (1910), стрељан 17. фебруара 1942.
188. ЂОРЂЕВИЋ ВОЈИСЛАВ (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
189. ЂОРЂЕВИЋ ЖИВАДИН (1900), стрељан 16. фебруара 1942.
190. ЂОРЂЕВИЋ МИЛАН (1896), стрељан 16. фебруара 1942.
191. ЂОРЂЕВИЋ ТРАЈКО – КУКАР (1922), стрељан 17. фебруара 1942.
192. ЂОРЂЕВИЋ ЧЕДОМИР (1917), стрељан 17. фебруара 1942.
193. ЂУРИЋ СРЕТЕН (1907), стрељан 16. фебруара 1942.

Е

194. ЕЛАЗАР АРОН (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
195. ЕЛАЗАР ЈОСИФ (1908), стрељан 19. фебруара 1942.
196. ЕЛАЗАР МОША (1911), стрељан 19. фебруара 1942.
197. ЕЛИКСАЗИ ЛАЗЕ (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
198. ЕРАЦ МИЛОСАВ (1897), стрељан 16. фебруара 1942.
199. ЕШКЕНАЗИ АВРАМ (1890), стрељан 19. фебруара 1942.
200. ЕШКЕНАЗИ ДАВИД (1910), стрељан 19. фебруара 1942.

201. ЕШКЕНАЗИ ДАВИД (1916), стрељан 19. фебруара 1942.
202. ЕШКЕНАЗИ ЈАКОВ (1921), стрељан 19. фебруара 1942.
203. ЕШКЕНАЗИ КУНБРА (1874), стрељан 19. фебруара 1942.
204. ЕШКЕНАЗИ ЛЕОН (1884), стрељан 19. фебруара 1942.
205. ЕШКЕНАЗИ МИКА (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
206. ЕШКЕНАЗЕ БУХАР (1870), стрељан 19. фебруара 1942.
207. ЕШКЕНАЗЕ ДАВИД (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
208. ЕШКЕНАЗЕ МАТИЛДА (1926), стрељана 19. фебруара 1942.
209. ЕШКЕНАЗИ СОК (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
210. ЕШКЕНАЗИ ШАКИ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.

Ж

211. ЖИВАНЧЕВИЋ РАДИВОЈЕ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
212. ЖИВИЋ МИЛАН (1917), стрељан 17. фебруара 1942.
213. ЖИВКОВИЋ АЛЕКСАНДАР (1921), стрељан 19-20. фебруара⁹¹
214. ЖИКИЋ ДУШАН (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
215. ЖИКИЋ МИЛОШ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

З

216. ЗАФИРОВИЋ ВАСИЉКО (1905), стрељан 16. фебруара 1942.
217. ЗЕЈНУЛОВИЋ САДИК (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
218. ЗЕКИЋ ГАНЕ (1878), стрељан 16. фебруара 1942.
219. ЗОРНИЋ ВОЈИСЛАВ (1925), стрељан 16. фебруара 1942.

И

220. ИВАНОВИЋ ЈЕРОТИЈЕ (1892), стрељан 16. фебруара 1942.
221. ИВИЋ АЛЕКСАНДАР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
222. ИВОШЕВИЋ МИЛУТИН (1880), стрељан 16. фебруара 1942.

⁹¹ Два извора наводе два датума – 19. и 20. фебруар.

223. ИЛИЋ ВОЈИСЛАВ (1905), стрељан 17. фебруара 1942.
 224. ИСАИЛОВИЋ ГВОЗДЕН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 225. ИНДЕС ЕДИТ (б.г.), стрељана 19. фебруара 1942.
 226. ИСАКОВИЋ АВРАМ (1894), стрељан 19. фебруара 1942.⁹²
 227. ИСАКОВИЋ ВУКАС (1885), стрељан 19. фебруара 1942.
 228. ИСАКОВИЋ ГЕРШОН (1921), стрељан 19. фебруара 1942.
 229. ИСАКОВИЋ ДАВИД (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
 230. ИСАКОВИЋ ЕСТЕР (1923), стрељана 19. фебруара 1942.
 231. ИСАКОВИЋ ИСАК (1905), стрељан 19. фебруара 1942.
 232. ИСАКОВИЋ ЈОСИФ (1888), стрељан 19. фебруара 1942.
 233. ИСАКОВИЋ САРА (1916), стрељана 19. фебруара 1942.
 234. ИСМАИЛОВИЋ СМАЈА (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.

Ј

235. ЈАНКОВИЋ АЛЕКСАНДАР (1912), стрељан 16. фебруара 1942.
 236. ЈЕРЕМИЈИЋ ГАЈА (1889), стрељан 16. фебруара 1942.
 237. ЈОВАНОВИЋ БЛАГОЈЕ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 238. ЈОВАНОВИЋ МИЛАН (1900), стрељан 16. фебруара 1942.
 239. ЈОВАНОВИЋ СТОЈАДИН (1890), стрељан 16. фебруара 1942.
 240. ЈОСИФОВИЋ ЈАКОВ (1898), стрељан 19. фебруара 1942.
 241. ЈОСИФОВИЋ ТУВИ (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
 242. ЈУДИЋ ЗИНБУЛ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 243. ЈУДИЋ ЈОСИФ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
 244. ЈУДИЋ С. ЈОСИФ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 245. ЈУДИЋ МАНИ (1929), стрељан 19. фебруара 1942.
 246. ЈУДИЋ УРОШ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.

К

247. КАДАШ ПЕТАР (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
 248. КАЈОН ИЗРАЕЛ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
 249. КАЈОН ЈОЗЕФ - ЈОСИФ (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
 250. КАЛАЈИ ВАЛТЕР (1911), стрељан 19. фебруара 1942.
 251. КАЛДЕРОН ЈАКОВ (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
 252. КАЛДЕРОН САМУИЛО (1891), стрељан 19. фебруара 1942.
 253. КАМХИ ХАИМ (1923), стрељан 19. фебруара 1942.
 254. КАПОН МОША (1890), стрељан 19. фебруара 1942.
 255. КАРАКАГЛАНОВИЋ ЈАКОВ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 256. КАРАМАРКОВИЋ СТЕВАН (1900), стрељан 16. фебруара 1942.
 257. КАРАПАЊЦИЋ РАДУЛ (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
 258. КАРИО САЛИ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
 259. КАТАН АЛБЕРТ (1908), стрељан 19. фебруара 1942.
 260. КАТАН КАЛМИ (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
 261. КЛАЈН ЛЕОПОЛД (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
 262. КЛАУБЕР АРТУР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 263. КНЕЖЕВИЋ ДРАГУТИН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 264. КНЕЖЕВИЋ ЉУБА (1920), стрељан 16. фебруара 1942.
 265. КОВАЛЕНКО АЛЕКСАНДАР (1903), стрељан 17. фебруара 1942.
 266. КОДРИЋ ЂОРЂЕ (1905), стрељан 16. фебруара 1942.
 267. КОЕН ЈАКОВ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 268. КОЕН ЈАКОВ (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
 269. КОЕН ЛЕВИ (1879), стрељан 19. фебруара 1942.
 270. КОЕН МАЈЕР (1904), стрељан 19. фебруара 1942.
 271. КОЕН МАРКО (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
 272. КОЕН РАХЕЛ (1908), стрељана 16. фебруара 1942.
 273. КОЕН ШАБЕТАЈ (1895), стрељан 19. фебруара 1942.
 274. КОЛИ АВРАМ (1921), стрељан 19. фебруара 1942.
 275. КОМАТИНА РАДИСАВ (1898), стрељан 16. фебруара 1942.
 276. КОН ? (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
 277. КОН ЈОСИФ (1900), стрељан 19. фебруара 1942.

⁹² У књизи стрељаних на Бубњу, за читаву фамилију Исаковић се наводи да је стрељана 16. фебруара. Определили смо се за датум 19. фебруар јер се чешће налази у листама жртава (ЈИМБ, рб. 8800, ИАН, КОЗАРА, кут. 1).

278. КОНФИНО БЕЛА (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
 279. КОНФИНО БИТИ (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
 280. КОНФИНО С. МАЈЕР (1905), стрељан 19. фебруара 1942.
 281. КОНФИНО САБИТАЈ (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
 282. КОРНШТАЈН АНТОНИЈЕ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 283. КОСИ МАЈЕР (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
 284. КОСИ МАРКО (1915), стрељан 19. фебруара 1942.
 285. КОСТИЋ БЛАГОЈЕ (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
 286. КОСТИЋ МИЛАН (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
 287. КРАУС ТРУДО (1921), стрељан 16. фебруара 1942.
 288. КРЕТИЋ ЉУБОМИР (1896), стрељан 16. фебруара 1942.
 289. КРОНЕР МАЈГАРД (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 290. КРСТИЋ МИЛОШ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 291. КУЧ ИСМО (1903), стрељан 16. фебруара 1942.

Л

292. ЛЕВИ АВРАМ (1864), стрељан 19. фебруара 1942.
 293. ЛЕВИ БЕЊАМИН (1888), стрељан 19. фебруара 1942.
 294. ЛЕВИ БИЊА (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
 295. ЛЕВИ ДАВИД (1886), стрељан 19. фебруара 1942.
 296. ЛЕВИ ДАВИД (1870), стрељан 19. фебруара 1942.
 297. ЛЕВИ ЕФРАЈИМ (1911), стрељан 19. фебруара 1942.
 298. ЛЕВИ ИСАК (1866), стрељан 19. фебруара 1942.
 299. ЛЕВИ ЈАКОВ (1901), стрељан 17. фебруара 1942.
 300. ЛЕВИ ЈАКОВ (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
 301. ЛЕВИ ЈЕНДА (1867), стрељан 19. фебруара 1942.
 302. ЛЕВИ ЈОСИП (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
 303. ЛЕВИ А. ЈОСИП (1903), стрељан 19. фебруара 1942.
 304. ЛЕВИ ЛИОН (1885), стрељан 19. фебруара 1942.
 305. ЛЕВИ МЕНАХЕМ (1913), стрељан 19. фебруара 1942.
 306. ЛЕВИ МОША (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
 307. ЛЕВИ РАХАМИН (1910), стрељан 19. фебруара 1942.

308. ЛЕВИ РАХАМИН (1912), стрељан 19. фебруара 1942.
 309. ЛЕВИ САМУИЛ (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
 310. ЛЕОНОВИЋ МИКА (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
 311. ЛЕОНОВИЋ МОРИЦ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 312. ЛЕОНОВИЋ НИСИМ (1866), стрељан 19. фебруара 1942.
 313. ЛЕПОЈЕВИЋ ВЕЛИМИР (1906), стрељан 17. фебруара 1942.

М

314. МАЈИС МОСЕ (1925), стрељан 19. фебруара 1942.
 315. МАНДИЛ АВРАМ (1889), стрељан 19. фебруара 1942.
 316. МАНДИЛ ДАВИД (1903), стрељан 19. фебруара 1942.
 317. МАНДИЛ ЕФРАИМ (1891), стрељан 19. фебруара 1942.
 318. МАНДИЛ ИСАК (1894), стрељан 19. фебруара 1942.
 319. МАНДИЛ ЈАКОВ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 320. МАНДИЛ ЈАКОВ (1901), стрељан 19. фебруара 1942.
 321. МАНДИЛ ЈОСИП (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
 322. МАНДИЛ ЛЕОН (1869), стрељан 19. фебруара 1942.
 323. МАНДИЛ МИКА (1903), стрељан 19. фебруара 1942.
 324. МАНДИЛ МИКА (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
 325. МАНДИЛ МОРДЕХАЈ (1865), стрељан 19. фебруара 1942.
 326. МАНДИЛ А. МОРИЦ (1876), стрељан 19. фебруара 1942.
 327. МАНДИЛ Р. МОРИЦ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 328. МАНДИЛ МОША (1899), стрељан 19. фебруара 1942.
 329. МАНДИЛ МОША (1905), стрељан 19. фебруара 1942.
 330. МАНДИЛ Р. НАХМАН (1898), стрељан 19. фебруара 1942.
 331. МАНДИЛ НИСИМ, (1919), стрељан 19. фебруара 1942.
 332. МАНДИЛ САМУЕЛ (1850), стрељан 19. фебруара 1942.
 333. МАНДИЛ САМУИЛО (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
 334. МАНДИЛ ХАЈИМ (1920), стрељан 19. фебруара 1942.
 335. МАНДИЛОВИЋ АЛЕКСАНДАР (1911), стрељан 19. фебруара 1942.
 336. МАНХАЈМ БЕЛА (1900), стрељан 19. фебруара 1942.
 337. МАРЈАНОВИЋ БОГОЉУБ (1909), стрељан 16. фебруара 1942.

338. МАТЕОВИЋ МИОДРАГ (1902), стрељан 16. фебруара 1942.
 339. МАЧУЖИЋ ДРАГОЈИН (1908), стрељан 16. фебруара 1942.
 340. МАШИЋ МЕНАХЕМ (1903), стрељан 19. фебруара 1942.
 341. МЕВОРАХ ДАВИД (1901), стрељан 19. фебруара 1942.
 342. МЕВОРАХ ЈАКОВ (1904), стрељан 19. фебруара 1942.
 343. МЕВОРАХ ХЕСКИЈА (1911), стрељан 19. фебруара 1942.
 344. МИЈИЋ ЖИВОТА (1913), стрељан 16. фебруара 1942.
 345. МИЈИЋ МИЛУТИН (1908), стрељан 16. фебруара 1942.
 346. МИЈОВИЋ МИЛАН (1906), стрељан 17. фебруара 1942.
 347. МИЛАНОВИЋ ЉУБИНКО (1899), стрељан 16. фебруара 1942.
 348. МИЛАНОВИЋ ПРЕДРАГ (1912), стрељан 16. фебруара 1942.
 349. МИЛЕТИЋ МИЛОРАД (1880), стрељан 17. фебруара 1942.
 350. МИЛИВОЈЕВИЋ РАЗМИР (1917), стрељан 16. фебруара 1942.
 351. МИЛИЋЕВИЋ ДИМИТРИЈЕ (1881), стрељан 16. фебруара 1942.
 352. МИЛИЋЕВИЋ ЖИВОТА (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 353. МИЛОВАНОВИЋ ДЕСАНКА (1923), стрељана 17. фебруара 1942.
 354. МИЛОЈЕВИЋ ЖИВОЈИН (1909), стрељан 16. фебруара 1942.
 355. МИЛОЈКОВИЋ РАДОМИР (1914), стрељан 17. фебруара 1942.
 356. МИЛИСАВЉЕВИЋ МИЛИСАВ (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
 357. МИЛОСАВЉЕВИЋ БОЖИДАР (1893), стрељан 16. фебруара 1942.
 358. МИЛОШЕВИЋ ВОЈИСЛАВ (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
 359. МИЛОШЕВИЋ ВОЈИСЛАВ (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
 360. МИЛОШЕВИЋ ВОЈИСЛАВ (1915), стрељан 17. фебруара 1942.
 361. МИЛОШЕВИЋ РАДОЈКО (1889), стрељан 16. фебруара 1942.
 362. МИЉКОВИЋ МИЛУТИН (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
 363. МИНИЋ МИКА (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 364. МИРКОВИЋ ВОЈО (1915), стрељан 16. фебруара 1942.
 365. МИТИЋ СТОЈАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 366. МИХАЈЛОВИЋ МИЛАН (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
 367. МЛАДЕНОВИЋ МИЛАН (1920), стрељан 17. фебруара 1942.
 368. МЛАДЕНОВИЋ ЦВЕТКО (1902), стрељан 16. фебруара 1942.
 369. МОЈИС МОСЕ (1922), стрељан 19. фебруара 1942.
 370. МОРИЦ НИСИМ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.

371. МОРТЕРЕР АЛЕКСАНДАР (1895), стрељан 19. фебруара 1942.
 372. МОЧЕВИЋ СУЉО (1922), стрељан 16. фебруара 1942.
 373. МОШИЋ ЛЕОН (1870), стрељан 19. фебруара 1942.
 374. МОШИЋ МЕНАХЕМ (1903), стрељан 19. фебруара 1942.
 375. МУЈКОВИЋ ДАНИЛО (1906), стрељан 16. фебруара 1942.
 376. МУЛАОСМАНОВИЋ АДЕМ (1916), стрељан 16. фебруара 1942.
 377. МУЛАОСМАНОВИЋ АЗИЗ (1929), стрељан 16. фебруара 1942.
 378. МУНТНЕР МАТИЛДА (1902), стрељана 17. октобра 1942.
 379. МУНТНЕР МОРДЕКАЈ - МАРКО (1888), стрељан 17. октобра 1942.
 380. МУСТАФОВ ИБРАХИМ (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
 381. ? МИРОСЛАВ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

Н

382. НАСТИЋ БОРИВОЈЕ (1903), стрељан 17. фебруара 1942.
 383. НАФТАЛИ НАХМАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 384. НИКОДИЈЕВИЋ БОРИСАВ (1896), стрељан 16. фебруара 1942.
 385. НИКОЛИЋ ВЛАДИСЛАВ (1908), стрељан 16. фебруара 1942.
 386. НИКОЛИЋ ВОЈИСЛАВ (1903), стрељан 16. фебруара 1942.
 387. НИКОЛИЋ ЛАЗАР (1890), стрељан 16. фебруара 1942.
 388. НИСИМ БЕРАХА (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
 389. НИСИМ ИСАК (1925), стрељан 19. фебруара 1942.
 390. НИСИМ МОРИЦ (1897), стрељан 19. фебруара 1942.
 391. НИСИМ ЧИБИ (1892), стрељан 19. фебруара 1942.
 392. НИСИМ ШАУЛ (1893), стрељан 19. фебруара 1942.
 393. НАХУМ ЈАХИМ (1923), стрељан 19. фебруара 1942.
 394. НАХУМ РОБЕРТ (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
 395. НОВАКОВИЋ СПАСА (1912), стрељан 16. фебруара 1942.

О

396. ОБРАДОВИЋ ВЕЛИМИР (1909), стрељан 16. фебруара 1942.
 397. ОСМАНОВИЋ ЗЕЈНУЛА (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

П

398. ПАВЛОВИЋ ВОЈИСЛАВ - ВОЈКАН (1921), стрељан 17. фебруара 1942.
399. ПАПО ЈАХИЕЛ (1909), стрељан 19. фебруара 1942.
400. ПАРДО РАФАИЛО (1898), стрељан 19. фебруара 1942.
401. ПИЈАДЕ ЈАКОВ (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
402. ПИНКАС МОША (1905), стрељан 19. фебруара 1942.
403. ПОЛИЦЕР СИГФРИД (1877), стрељан 19. фебруара 1942.
404. ПРОЛЕ СЛАВКО (1914), стрељан 19. фебруара 1942.
405. БЕЛИЋ-ПАВЛОВИЋ МИХАЈЛО (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
406. ПАВЛОВИЋ БОЖИДАР (1897), стрељан 16. фебруара 1942.
407. ПАВЛОВИЋ РАДОЈКО (1894), стрељан 16. фебруара 1942.
408. ПАЛУРОВИЋ МИЛАН (1906), стрељан 16. фебруара 1942.
409. ПЕТКОВИЋ РАТОМИР (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
410. ПЕТКОВИЋ СВЕТИСЛАВ (1894), стрељан 16. фебруара 1942.
411. ПЕТРОВИЋ АНТОНИЈЕ (1888), стрељан 16. фебруара 1942.
412. ПЕТРОВИЋ ВОЈИСЛАВ (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
413. ПЕТРОВИЋ ПЕТАР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
414. ПЕТРОНИЈЕВИЋ ДУШАН (1919), стрељан 16. фебруара 1942.

Р

415. РАДОВИЋ МИЛИСАВ (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
416. РАДОЈЕВИЋ ВЕЛИМИР (1899), стрељан 16. фебруара 1942.
417. РАДОЈКОВИЋ РАДИСАВ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
418. РАДОНИЋ БОРИСАВ (1907), стрељан 16. фебруара 1942.
419. РАДОСАВЉЕВИЋ БОЖИДАР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
420. РАДОСАВЉЕВИЋ ЈОНА (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
421. РАДУЛОВИЋ ЈЕЛЕНА - ЈЕЛКА (1912), стрељана 17. фебруара 1942.
422. РАКИЋ ДРАГОМИР (1901), стрељан 16. фебруара 1942.
423. РАЛИЋ НИКОЛА (1894), стрељан 16. фебруара 1942.

424. РОМАНО БУХАР (1892), стрељан 19. фебруара 1942.
425. РОМАНО ДАВИД (1886), стрељан 19. фебруара 1942.
426. РУДИЋ ЕВГЕНИЈЕ (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.

С

427. СИМИЋ ДРАГИЋ (1882), стрељан 16. фебруара 1942.
428. СИМИЧЕВИЋ РАШКО (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
429. СИС АВРАМ (1918), стрељан 19. фебруара 1942.
430. СНЕ АВРАМ (1918), стрељан 19. фебруара 1942.
431. СПАСИЋ ЖИВАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
432. СТАНИМИРОВИЋ БОЖИДАР (1890), стрељан 17. фебруара 1942.
433. СТАНИМИРОВИЋ НОВИЦА (1910), стрељан 16. фебруара 1942.
434. СТЕФАНОВИЋ КРСТА (1920), стрељан 17. фебруара 1942.
435. СТОЈАДИНОВИЋ ДРАГУТИН (1904), стрељан 16. фебруара 1942.
436. СТОЈАНОВИЋ МИОДРАГ (1916), стрељан 17. фебруара 1942.
437. СТОЈКОВИЋ ДОБРИВОЈЕ (1911), стрељан 16. фебруара 1942.
438. СУЗИН ХАЈИМ (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
439. СУЛЕЈМАНОВИЋ ИБРАХИМ (1890) (1902), стрељан 16. фебруара 1942.

Т

440. ТАЈТАЦАК АВРАМ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
441. ТАСИЋ МИРОСЛАВ (1916), стрељан 16. фебруара 1942.
442. ТАТИС⁹³ АРПАД (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
443. ТЕЛЕР АБРАХАМ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
444. ТЕРЗИЋ ДИМИТРИЈЕ – ДИКА (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

⁹³ Среће се и верзија презимена Тотис.

445. ТЕШИЋ БЛАГОЈЕ (1917), стрељан 16. фебруара 1942.
 446. ТИЛИШИЈИЋ МИКА (1907), стрељан 16. фебруара 1942.
 447. ТИМОТИЈЕВИЋ БРАНИСЛАВ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 448. ТОДОРОВИЋ ЛАЗАР (1901), стрељан 16. фебруара 1942.
 449. ТОДОРОВИЋ ОБРЕН (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
 450. ТОМИЋ МИЛЕНКО (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 451. ТОРБАИ⁹⁴ ЈАКОВ (б.г.), стрељан 19. фебруара 1942.
 452. ТОШИЋ БОРИВОЈЕ (1905), стрељан 16. фебруара 1942.
 453. ТОШИЋ МИРКО (1891), стрељан 16. фебруара 1942.
 454. ТОШИЋ СИМА (1920), стрељан 16. фебруара 1942.
 455. ТРОШИЋ Јосифа МИЛУН (1899), стрељан 16. фебруара 1942.
 456. ТУРКОВИЋ ОРХАН (1910), стрељан 16. фебруара 1942.
 457. ТУРКОВИЋ РАГИП (1912), стрељан 16. фебруара 1942.
 458. ТУЦАКОВИЋ ЖИВОЈИН (1884), стрељан 16. фебруара 1942.

Ђ

459. ЂОСИЋ РАДОМИР (1907), стрељан 16. фебруара 1942.

У

460. УРОШЕВИЋ СВЕТОЛИК (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

Ф

461. ФАЦ САМИ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 462. ФИЛИПОВИЋ ДРАГУТИН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 463. ФИШЕР ЕДА (б.г.), стрељана 16. фебруара 1942.
 464. ФИШЕР ИДА (1878), стрељана 16. фебруара 1942.
 465. ФИШЕР ИМРЕ (1909), стрељан 19. фебруара 1942.
 466. ФИШЕР ЈОШКО (1915), стрељан 19. фебруара 1942.

467. ФИШЕР МОРИЦ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 468. ФРАБЕРГ ХЕРЛАН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 469. ФРАНК АРПАД (1902), стрељан 19. фебруара 1942.
 470. ФРАНК РУДИ (1895), стрељан 19. фебруара 1942.
 471. ФРИДЛЕНДЕР ХЕРБЕРТ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 472. ФУКС ЛЕО (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

Х

473. ХАГЛЕР РИХАРД (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 474. ХАЗАН АНАДА (1876), стрељана 16. фебруара 1942.
 475. ХАЗАН БЕНЦИОН (1883), стрељан 19. фебруара 1942.
 476. ХАЗАН ДЕЗИ (1926), стрељана 16. фебруара 1942.
 477. ХАЗАН ИЗРАИЛО (1915), стрељан 16. фебруара 1942.
 478. ХАЗАН ЗУМБУЛА (1884), стрељан 16. фебруара 1942.
 479. ХАЗАН ЛЕОН (1874), стрељан 16. фебруара 1942.
 480. ХАЗАН МАЈРЕТА (1900), стрељана 16. фебруара 1942.
 481. ХАЗАН МАНАХЕМ (1909), стрељан 19. фебруара 1942.⁹⁵
 482. ХАЗАН МИРЈАМ (1899), стрељана 16. фебруара 1942.
 483. ХАЗАН ХАИН (1923), стрељан 16. фебруара 1942.
 484. ХАЗАН ХАНИ (1926), стрељана 16. фебруара 1942.
 485. ХАЗАН ХАЈИМ - МИКА (1890),⁹⁶ стрељан 19. фебруара 1942.
 486. ХАЗАН САМУИЛО (1896), стрељан 19. фебруара 1942.
 487. ХАЗАН СИМХА (1927), стрељана 16. фебруара 1942.
 488. ХАЛУЛИ ГЕДОНА (1879), стрељана 16. фебруара 1942.
 489. ХАНЦ ВИАХЕН (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 490. ХАРАВАН АРОН (1900), стрељан 19. фебруара 1942.
 491. ХАРАВАН АВРАМ (1924), стрељан 19. фебруара 1942.
 492. ХАРАВАН РАФАЈЛО (1927), стрељан 19. фебруара 1942.
 493. ХАРАВАН РАШЕЛА (1892), стрељана 19. фебруара 1942.

⁹⁵ У документима се наводе два датума стрељања: 16. фебруар и 19. фебруар.

⁹⁶ Као година рођења наводи се и 1881.

⁹⁴ Наилази се и на верзију презимена Торбал.

494. ХАРАВАН ЧИБИ (1881), стрељан 19. фебруара 1942.
 495. ХАЦИ ТОНИЋ СТОЈАН (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
 496. ХЕРШКОВИЋ АЛЕКСАНДАР (1921), стрељан 19. фебруара 1942.
 497. ХЕРШКОВИЋ ЈЕЛИСАВЕТА (1924), стрељана 16. фебруара 1942.
 498. ХЕРШКОВИЋ РУЖА (1898), стрељана 16. фебруара 1942.
 499. ХИНДЕС ВОЛФ (б.г.), стрељана 16. фебруара 1942.
 500. ХИРДЕНАЈ АЛКАЛАЈ (1902), стрељан 16. фебруара 1942.
 501. ХОЏА РАМАДАН (1913), стрељан 16. фебруара 1942.
 502. ХУН ХАЈНДРИХ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

Ц

503. ЦАЈТ ЛУДВИГ - ЛАЦА (1907), стрељан 19. фебруара 1942.
 504. ЦАКИЋ ХРАНИСЛАВ (б.г.), стрељан 17. фебруара 1942.
 505. ЦВЕТКОВИЋ БОЖИДАР – БОШКО (б.г.), стрељан
 17. фебруара 1942.
 506. ЦВЕТКОВИЋ-ХРАНИСАВЉЕВИЋ РАНКО (1917), стрељан
 17. фебруара 1942.
 507. ЦИМЕРМАН ЈАКОБ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 508. ЦИНЦОВИЋ ВЕЛИСАВ (1916), стрељан 16. фебруара 1942.

Ч

509. ЧЕЛЕБОНОВИЋ МОША (1902), стрељан 17. фебруара 1942.
 510. ЧЕЛЕБОНОВИЋ ВУКАС (1875), стрељан 16. фебруара 1942.
 511. ЧЕЛЕБОНОВИЋ ЗАХАРИЈА (1869), стрељан 16. фебруара 1942.
 512. ЧЕЛЕБОНОВИЋ ШАУЛ (1898), стрељан 16. фебруара 1942.
 513. ЧЕЛЕПОПОВИЋ МОША (1902), стрељан 17. фебруара 1942.

Ш

514. ШВАРЦ ВАЛТЕР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 515. ШВАРЦ МАЈЕР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

516. ШВАРЦ ПЕПИ (б.г.), стрељана 16. фебруара 1942.
 517. ШВАРЦ СТЕВАН (1902), стрељан 16. фебруара 1942.
 518. ШЕФКОВИЋ ЈУЛИЈУС (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 519. ШЕРФ РАЈЕЛ (б.г.), стрељана 16. фебруара 1942.
 520. ШЕРФ ХЕРШ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 521. ШИМЛ ДАВИД (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 522. ШИМЛ ЛЕОПОЛД (б.г.) стрељан 16. фебруара 1942.
 523. ШЛАПЕР АБРАХАМ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 524. ШЛЕЗИНГЕР МАНФРЕД (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 525. ШЛЕЗИНГЕР ШАНДОР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 526. ШОАМОВИЋ БОРА (1902), стрељан 16. фебруара 1942.
 527. ШОАМОВИЋ МОША (1876), стрељан 16. фебруара 1942.
 528. ШОБОТИЋ ПАВЛЕ (1908), стрељан 16. фебруара 1942.
 529. ШПИГЛ АЛБЕРТ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 530. ШПИГЛ ШАРИ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 531. ШПИГЛ ИСАК (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 532. ШРАЈБЕР РУДОЛФ (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 533. ШТЕРН ВАЛТЕР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.
 534. ШЕАНОВИЋ МАША (б.г.), стрељана 17. фебруара 1942.
 535. (?) ВЛАСТИМИР (б.г.), стрељан 16. фебруара 1942.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ - НЕОБЈАВЉЕНИ

Архив Југославије (АЈ) фонд Жртве

Војни архив (ВА), Недићева архива (НДа), кут. 1641, ф. 20,
док. 3, 1

Историјски архив Београд (ИаБ) фонд Befehlshaber der
Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst (BdS), досије В-1405

Историјски архив Ниш (ИаН) - фонд КОЗАРА, кут. 1 ф.67

Народни музеј Ниш (НмН) - Књига изјава заточеника концентра-
ционог логора на Црвеном крсту у Нишу (1941-1944), књ. 2,3,4,5,6,7,8;
Збирка Меморијални комплекс „12. фебруар”(МК12); Картотека заточе-
ника логора на Црвеном крсту; Књига стрељаних на Бубњу

ИЗВОРИ - ОБЈАВЉЕНИ:

*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu
jugoslovenskih naroda*, том I, 1. књ.; том XII књ.2;

ЛИТЕРАТУРА

ПЕРИОДИКА

Динчић Александар, *Друштво Црвеног крста и концентраци-
они логор у Нишу (1941–1944)*, Зборник Народног музеја Ниш, број
16-17, Народни музеј Ниш, 2008, стр. 123-139.

Динчић Александар, *Вукашин Вуле Вукашиновић (1893-1942), један од организатора пробоја у нишком концентрационом логору*, Зборник, 31, Народни музеј Ниш, Ниш, 2022, 47-62.

Живковић Д, Милутин, *Рајни пут војводе сухојланинској Машана Буровића (1941-1943)*, Лесковачки зборник, LIX, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 2019, 306-310.

Озимих Небојша, *Последњи дани логора на Црвеном крсту*, Зборник Народног музеја Ниш, бр.27/28, Народни музеј Ниш, Ниш, 2020, 83-93.

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

Глишић Др Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Рад, Београд, 1970.

Живковић Дејан и остали, *Ниш у вихору ослободилачкој раји*, Просвета, Нови Сад, 1968.

Златић Ј, *Страдалаштво српског народа у нишком рајном округу 1941-1944 – књ.1 (Злочиначка активност немачке Фелдкомандантуре 809 - Ниш и првој краљевској (бујарској) окупиационој корпуса)*, Просвета, Ниш, 1994.

Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944. (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.*

Лазих В. Божидар, *Сведочења о рајним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941-1945. : збирка текстових и докумената о рајној шетњи и обештећењима рајних војних заробљеника Војске, Морнарице и Ваздухопловства Краљевине Југославије, Савез удружења ратних војних заробљеника 1941-1945, Београд, 1998.*

Лопичић Н. Др Ђорђе, *Немачки рајни злочини (1941-1945) - пресуде југословенских војних судова*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009.

Милентијевић Зоран, *Логор Црвени крст*, Народни музеј Ниш, Ниш, 1986.

Миловановић М. М, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, СУБНОР Ниш-Институт за савремену историју, Београд, 1983.

Мирчетић Ж. Драгољуб, *Озренски партизански одред*, Ниш, Алексинац, 1979.

Мирчетић Ж. Драгољуб, *Сврљешко-нишавски партизански одред*, Ниш, 1978.

Митић Иван, *Бекства из логора на Црвеном крсту*, Народни музеј Ниш, Ниш, 2014.

Ozimić Nebojša, *Concentration camp at Red Cross*, National museum Niš, Niš, 2012.

Ozimić Nebojša, Dr Velizar Pijade, *The Hero of the Red Cross Concentration Camp*, National museum Niš, Niš 2012.

Озимих Небојша и остали, *Жртве логора Ниш*, Нишки културни центар, Ниш, 2014.

Озимих Небојша, *80 година Меморијалног комплекса „12. фебруар”*, Народни музеј Ниш, Ниш, 2021.

In historiography, the Nazi camp in Niš has most often been processed under the names of Camp at the Crveni krst (*Red Cross)/Red Cross Camp, so that this association of the camp with the name of a humanitarian organization quite often led to confusion. The experience from the Balkan wars at the beginning of the 20th century required the Red Cross of Serbia and its branch in Niš to build shacks to store medical supplies in the city suburbs. For the faster transport of the wounded, a railway station had to be built not far from that area, and the First World War found the storage buildings of the Red Cross Society in a wider area of today's memorial complex "12. februar". Although the Bulgarian soldiers completely demolished the Red Cross warehouses and the railway station, the Red Cross Society again erected buildings for the same purpose at this place in the post-war period. Over time, the whole area and the newly built railway station got the name of Red Cross. When the army of the Kingdom of Yugoslavia decided to set up barracks along this line, which we shall treat in the text to follow, it bought the land from the Red Cross Society.

In 1930, the First Cavalry Regiment "Miloš Obilić" buildings were built along this line. The warehouse building, slightly displaced from the others, first became a place for housing prisoners of war at the beginning of the Second World War, and from September 1941 to September 14, 1944, it was the main building of the Nazi concentration camp in Niš.

Without a previous declaration of war, Germany attacked the Kingdom of Yugoslavia on April 6, 1941, when air raids followed in the early morning hours throughout the country and when German armored-mechanized forces crossed the Bulgarian, Romanian, Hungarian, and Austrian borders. German units from the 60th Infantry (Motorized) Division under the command of General Eberhardt entered Niš on April 9, 1941, and established their administration. After they conquered the city, the Field Command (*Feldkommandantur*) 809 was formed, which included the Zaječar, Niš, Leskovac, and Kruševac districts, and had its headquarters in the building of the then Morava Banovina. Along with the field commander, the field gendarmerie (*Feldgendarmarie*) was established, which acted as military and economic police in the city. In the Rear Command of the 11th Army Corps report dated April 27, 1941, it was stated that there were 4,500 prisoners of war in the Niš prison camp.

By the end of June 1941, warehouse rooms were arranged, a fence made of barbed wire was raised and electric lighting was installed. Civilians and Jews who were able to work were engaged in putting up a fence, under the watchful eye of German soldiers. The camp was established by the SS Captain Heinrich Brandt, who served as head of the Niš Gestapo and liaison officer, with headquarters in Belgrade and was informally under the command of the Aussenkommando Nisch, and directly under the command of the Befehlshaber und des SD (BdS) and its second division, which was in charge of creating a camp network throughout occupied Serbia. The first detainees were brought to the camp in September 1941. Until it was disbanded (September 14, 1944), it was the first of three death camps in Serbia (Niš–Šabac–Belgrade).

The camp complex was spacious, consisting of a rectangular building with a ground floor, a first floor, and an attic. On the ground floor there were four large and two small facilities - rooms. The large rooms were marked with the numbers 11, 12, 13, and 14 and were used for keeping the prisoners, while the smaller rooms

were without markings by number. One of them was used for interrogations and torture, and the other for the guard commander. On the first floor, the layout of the rooms was as follows: an infirmary, a barbershop for German soldiers, and rooms numbered: 3, 4, 5, 6, 7, 8, and 9.

The yard had the shape of a square and was divided into two parts. The smaller part behind the building towards the east served as a "promenade", and the larger part as an *Appellplatz*, where prisoners lined up every morning and evening for counting and roll call. The camp yard was fenced with barbed wire. The first row of wire, closer to the camp building, was about two to two and a half meters high, and the second was between three and four meters high. Between these two lines of fence, there were coils of barbed wire, popularly named "hedgehogs".

In the beginning, the German crew used the sole rectangular building for accommodation, while until the middle of 1942, there was a square building in front of the camp building, a former farrier facility, which served as a kitchen in the first years. After two escapes (in February and December) that took place in 1942, the Germans decided to raise the security level of the camp. The former farrier facility was demolished, the barbed wire fence was removed and in 1943, two rectangular buildings are built for the camp crew's needs. Solitary confinement cells are being built in the attic, instead of a fence made of barbed wire and wooden watchtowers, a high concrete wall with two concrete watchtowers is being built. With security measures raised like this, there was no longer any mention of escape.

In the camp, not all prisoners were treated equally. They were divided into four categories whose members experienced different fates:

The first category consisted of hostages who were used for shooting in case of retaliation: 100 hostages would be shot for one killed occupier's soldier, and 50 hostages for a single wounded one. They were usually caught in random raids and brought to the camp in trucks. They made up more than half of the camp's detainees.

The second category of prisoners were Jews, who were brought to the camp for psychological and physical destruction as a lower, non-Aryan race. The Jews were in the camp temporarily, until further deportation or, most often, until the mass liquidation on Bubanj. They performed various chores in the camp and were specially assigned to dig a common grave on Bubanj. After the destruction, they were replaced in this job by Roma, who were similarly treated during their arrest and deportation.

The third category of prisoners were individuals arrested on suspicion of belonging to or collaborating with the NOP (National Liberation Movement) and their military units. From this category, prisoners were taken to be shot, due to retaliation, and contingents were set aside for internment in Nazi labor camps throughout Europe.

The fourth category of prisoners consisted of those arrested and brought under the charge of belonging to or collaborating with the Yugoslav Army in the Homeland.

Germans and Bulgarians mostly brought the aforementioned groups of prisoners after interrogation in police and military prisons or directly from actions in which they were captured or arrested.

In the period July-September 1941, shootings were carried out first on Delijski vis, and from October on the Bubanj Hill, on Tuesdays and Fridays. The trucks usually arrived after midnight, a roll call was made of those scheduled for shooting and thus taken to Bubanj. The last group of camp prisoners was shot on Bubanj in July 1944 and the group consisted of camp prisoners from Sajmište, Banjica, and Niš camps and other police prisons attached to the Special Work Command (1005) whose task was to dig up the remains of shot victims and burn them. From March to July 1944, this group burned the traces of crimes on Bubanj, and the camp prisoners who were involved in the excavations would be shot after.

A month later, pressed from the south and east, the Germans are preparing to retreat after the Bulgarians switched to the side of the Allies (September 2). They burn the entire archive of the camp on

September 13 and kill the last group of camp detainees - 36 of them. The following day, the camp was disbanded and abandoned. Just one month later, on October 14, 1944, Niš was liberated.

The oldest recorded and preserved statements of surviving camp inmates, participants of the camp breakout on February 12, 1942, are those given by the brothers Pavle and Franjo Vaš to Branko Nožica, an associate of the Niš National Museum, far back in 1955. The intensified collection of memoir materials began in 1960, when the idea was born that the following year the jubilee - 20 years since the uprising - would be marked with the formation of numerous memorials on the territory of Yugoslavia. There was no more suitable place for the education of primary and secondary school students in the area of the entire south-eastern Serbia than the former Nazi camp in Niš. At the same time, when the competition for the architectural design of the Bubanj Memorial Park was announced, the decision was made to turn the area of the former camp into a specific kind of a museum. Thanks to the care and understanding of the People's Committee of the Municipality of Niš, on January 26, 1961, the Committee for the Establishment and Arrangement of the Memorial Museum in the Crveni krst (*Red Cross) Concentration Camp was formed. A week later, on February 2 of the same year, the first session of the Committee of 18 members for the establishment of the Museum in the camp was held, which was attended by representatives of all socio-political organizations, the Institute for the Protection of Monuments of the Republic of Serbia, and employees of the National Museum.

The People's Committee of the Municipality of Niš, after the establishment of the Committee, undertook the necessary measures for the purchase of the camp building, and for the sum of 12,000,000 dinars at the time, purchased the entire camp complex from the then military authorities. On November 15, 1961, the same complex was handed over to the National Museum in Niš to take care of it, to manage the work on the arrangement of the future Memorial Complex,

as well as to collect archival and memoir materials of the surviving prisoners of the camp for the next exhibition.

This is how the organized and intensive collection of museum material, and personal items of camp inmates begins. As the camp was recognizable for the first organized escape of camp inmates, it was necessary to reconstruct that event, which, again, required checking data on escapees who survived the Second World War. Thanks to the dedicated work of Branko Nožica, an associate of the Niš National Museum, all the surviving fugitives were identified by 1965. On March 19, 1966, they gathered in Belgrade, where most of them presented their camp history - from capture, dressing up in the camp, torture, and escape through wires to further activities.

At this meeting, one of the organizers of the camp breakthrough, Duško Tomović, proposed, which was unanimously accepted by all the present people, 36 of them, to submit an initiative for Branko Bjegović to be nominated as a national hero. We do not know what happened next with this initiative, but it is quite certain that based on these statements, the breach of the camp on February 12, 1942, as well as the role of certain people in the organization of the escape itself, was completely reconstructed. This memoir material served as the basis for the formation of the exhibition in 1967 and the writing of an extensive monograph by Miroslav M. Milovanović *Logor na Crvenom krstu (* Camp at the Red Cross)* (1983) as well as some publications of informative character.

The participants of the meeting were subsequently asked to provide written information about the participants in the camp breakthrough, so that information was additionally cross-referenced. Even the collected statements could not have been entered in this book of memories in their original form because in the process of transcribing from the audio tape, most likely to save time and materials, they were retold. More than a dozen such statements are not part of this book. On the other hand, it was not possible to take the statements of some fugitives who survived the war because, after escaping from

the camp, they joined the Yugoslav Army in the Homeland, and after the war went to other countries where they died.

The memories of the participants of the escape from the Nazi camp in Niš, due to the distance in time and the conditions under which they were detained, vary when it comes to personal names, which is completely understandable. They mostly recognized each other by their nicknames or by their place of origin, hence some vague person identification.

At this point, it should be noted that almost all prisoners from the so-called Kopaonik group were captured by the units of Mašan Đurović who, ever since the proclamation of Kosta Pećanac at the end of August 1941, remained loyal to Kosta Milovanović and got legalized with the Germans. After his action during November and December 1941, his units reoccupied Raška, and Mašan Đurović's collaboration with the Germans became irreversible. The units of the National Liberation War in this area did not manage to recover from this blow for a long time.

Teacher Tihomir Đorđević writes in his diary about Mašan Đurović's influence in the Raška area:

„That Mašan guy ruled this entire area, the entire Ibar Valley, from September 1941 until the present day (March 1943, M. Ž.)... He beat people, made judgments himself, was the commander of the Raška group of dukes, the head of the county, the head of the county court, the commander of the place, the commander of the Serbian state guard, he arrested, released, killed, shot, captured young men under the name that they were partisans, captured real partisans, sent them to Niš to be shot, sent them to Kosovska Mitrovica and what not.”

The most detailed biography of Mašan Đurović is presented in the work cited here by PhD. Milutin D. Živković and through it, the situation in which the Kopaonik partisan detachment found itself immediately before the destruction and capture of most of the fighters,

many of whom would be imprisoned in the Niš concentration camp at Crveni Krst/*Red Cross, can be seen most accurately.

From the memories of the surviving camp inmates, a certain matrix can be seen in the behavior of the Chetniks under the command of Kosta Milovanović Pećanac: after the capture, interrogations followed, after which the prisoners were transported to the Chetnik prison near Čele-kula, which was also controlled by units of K. Milovanović Pećanac. The prisoners remained there until they received a guaranteed reward from the Germans, after which they were transferred to the Red Cross camp. Brutal interrogations followed here, and the stay in the camp usually ended with a shooting on Bujanj.

Considering all of the aforementioned, the camp crew was understandably surprised when, just five months after the camp had been established and one month after the prisoners had been brought in, a group of 147 inmates tried to escape over the barbed wire - 105 of them succeeded. Since six died trying to connect with the nearest company, it can be said that 99 prisoners managed to survive the escape. According to the total balance, 73 camp inmates, after the breakthrough, participated in NOR (The People's Liberation War), of which 33 died in the fighting and were shot upon discovery, and 18 received the Partisan Commemorative Medal of 1941; six were active in the Yugoslav Army in the Homeland, while the rest went passive, most often in the place of birth and residence.

The collected memoir material, as it turned out, was useful in many ways, both in the creation of a permanent exhibit in the newly formed Memorial Complex "February 12" (1967), as well as in the creation of works of art - the feature films "Lager Niš" (*The Niš Camp) by Miki Stamenković (1987) and "Bekstvo" (*Escape) by Miodrag Ignjatović (2017), the documentary films "Koncentracioni logor Crveni krst - Niš" (*The Concentration Camp Crveni krst/Red Cross - Niš) by Milutin Zdravković (2008), "Poslednji Žilnik" (*The Last one of the Žilniks) by Dimitrije Anakijev (2009), "U žicama lagera Niš" (*Within the Wires of the Niš Camp) by Marija Krstić (2013), "Niški logor"(*The

Niš camp) by Đorđe Šunjevarić (2015), "Priče o porodici Mandil" (*The Stories on the Mandil Family) by Aleksandra Radivojević and Monika Stanković (2015), "Priča o slobodi" (*The Story on Freedom) by Vladimir Đorđević (2016), "Pravednici među narodima" (*The Just among the Nations) by Sonja Urošević (2019), "Porodica Radman pre i posle logora" (*The Radman Family before and after the Camp) by Sonja Urošević (2019) "Znate li ko je bio Hranislav Savković?" (*Do you know who was Hranislav Savković) by Sonja Urošević (2019), "Dr. Velizar Pijade" (*MD. Velizar Pijade) by Sonja Urošević (2019), "Stubovi sećanja" (*The Pillars of Remembrance) by Dragan Milić, "80 godina Memorijalnog kompleksa "12. februar" (* 80 Years of the Memorial Complex of "February 12"" by Dragan Milić (2022).

Numerous historiographical works were created Based on the surviving camp inmates' statements. That is the reason we decided to prepare a selection of integrally recorded memories of the surviving participants of the escape on February 12, 1942. The task of this book is to bring the reader closer to the atmosphere in the camp on the eve of the escape and to preserve the memory of the extraordinary act of a group of patriots that left a deep mark on national history. It is necessary to bear in mind that the escape from the camp on February 12, 1942, by the very fact that it was the first one that was organized, resonated throughout the then enslaved Europe, which makes the memory of this event even more significant.

In the days after the escape of the camp inmates on February 12, 1942, there was a panicked search for the escapees who, due to wounds or injuries, did not manage to reach the free territory. That same evening and the next day, several people who were wounded while trying to escape, were shot, and it was determined how many camp inmates escaped. A few days after that, the Germans started the most extensive shootings in this area during the Second World War on Bujanj.

The number and names of the victims in the three-day mass shootings in February 1942 have not been determined to this day,

i.e., the number of victims varies from 700 to 1,590. In further work, we will deal with the possible finding of the closest number of victims and an attempt to list all known victims.

The escape itself took place, as can be seen from the statements of the surviving camp inmates, because of the information they received that large graves were being dug on Bubanj, from which it could be assumed that the mass shooting on Bubanj had already been planned, regardless of the escape. The decision to escape according to the previously agreed upon plan was made on February 12 around noon, during the distribution of meals, when the inmates were informed that tomorrow, February 13, they would most certainly be shot.

In a letter dated February 3, 1942, the military commander of Serbia ordered that in retaliation, 3,484 hostages in various places get shot. Repression was to be carried out in most cities of Serbia, while 1,070 hostages were planned to be shot in Niš. This number is also cited by the Bulgarian general Asen Nikolov, who stated the following at the hearing: "Immediately after my arrival on January 27, 1942, the German command, i.e., General Bader, gave me an order to shoot 1,070 hostages in Niš and 158 people from the Kragujevac camp as a sign of retribution. I refused to carry out this order in writing. Since then, the Germans have not given us such and similar orders."

Colonel Karl von Bothmer, the commander of the city of Niš, referred to Bader's order at the trial, stating that according to Bader's order, which he opposed but carried out and announced, 700 people from the camp and the Penitentiary were executed. As it can be observed from the verdict, the Commission did not determine the final number of victims in the February 1942 shootings, contenting itself with Bothmer's confession that 700 people from the camp were shot, while losing sight of 584 people from the Penitentiary, which will be discussed in the following lines.

In his statement given on October 23, 1945, Milan Obradović, the Director of the Penitentiary, from September 1941, precisely de-

scribes the atmosphere that accompanied the taking of the prisoners of the Penitentiary to be shot:

"Immediately after the occupation of Niš, in addition to the regular court guard, there was also a group of German soldiers /12-14/ in the institution. They had a duty to guard all of us. (...) On the eve of February 16, 1942, around 9:00 a.m., one Gestapo officer in uniform and one in civilian clothes, probably an interpreter and a woman, came to the institution. They immediately called me and ordered me to wake up the officials who lived in the institution, and when that was done, it was ordered to register all the convicts who were in the institution at the time. It was done during the night... The enumeration was completed around 3 a.m. and when they left the Penitentiary, we went to sleep."

The officials were convinced that the census was being carried out in connection with the news that Bulgarian troops would occupy Niš and its surroundings, as was rumored in Niš back in those days. The next day, they were again called to the Penitentiary, they found field gendarmerie, Gestapo officers, two or three trucks, and several luxury cars in the yard. In his further testimony, Milan Obradović states that a Gestapo officer locked him and the other officials in a room of the central building, after which the convicts were taken away in trucks and this continued until the afternoon around 3-4 o'clock.

"For the entire time they were being taken away, we could not know where the convicts were going, we only knew that they were going to Niš. Then, around 3 p.m., a driver who was Bulgarian managed to quickly tell the guard Stefanović, known as Mečka, that the convicts were being taken to Bubanj and killed there. Stefanović came to our room and told us that. We were shocked by this news because it seemed that they were going to drag away all the convicts and eventually us officials as well. However, around 5 p.m., when more than 500 convicts had already been taken away, the Germans left and then we came out of that temporary prison and found that 584

convicts had been taken away, and we established this by counting the rest of the convicts and comparing this number with the present number. Immediately after arriving at my apartment, I reached the former district head Mladenović by phone and told him about the removal of the convicts, asking him to see why it had been done. The next day I personally went to him, but he did not have any knowledge about all this either. The day after the next day, i.e. on the 18th, I immediately left for Belgrade and personally reported to the then Minister of Justice, LLD. Marjanović, begging him for immediate intervention so that at least those convicts who were still left could be saved in any way."

The data of 584 executed prisoners of the Penitentiary is the only one cited by the researchers. On the other hand, according to the report of the German commander of the Southeast, on February 16, 1942, there were 3,434 prisoners in the camps of the Regional Command and Field Command, of which 950 were in the Niš concentration camp, among them 843 Jews, while ten days later (February 26, 1942) the number decreased by 562 inmates.

In historiography, the number of 850 victims in the February shootings of 1942 is most often mentioned. The first source that mentions that number, which later was most often accepted as final, is a letter from the District Committee of the KPJ (Communist Party of Yugoslavia) for Niš dated February 19, 1942, to the Provincial Committee of the KPJ for Serbia about the mass shooting in Niš, which states the number of 850 executed people. By reading the document more carefully, we understand that this number refers to the victims of February 17 ("There was a mass shooting here two days ago. 850 people were shot.") The following text of the letter reports: "Over 600 were taken out of the penitentiary, then almost all male Jews, some Gypsies and a part of the remaining people from the conc. camp" – the term "remaining people" obviously means those who were not shot the previous day. Medo Omerović, one of the Roma who was in charge of digging graves and burying

corpses, testifies that out of these three days, the most people were shot on February 17:

"In February 1942, I was taken by the field gendarmerie around four o'clock in the morning along with about 25 of my compatriots (Gypsies) by truck to a place called Bubanj. Upon our arrival, we received axes and pickaxes from the Germans, so we waited until 6 o'clock when the trucks with Jews started arriving. When a truck arrived, the Germans took 12 people out of it at a time, and if they were better dressed, they undressed them and then took them to a place 30-40 meters away from the truck. There they would line them up with their backs to the Germans who were to shoot them. At a distance of 6 meters from the victims, about 12 Germans were standing and at the given signal they shot the back of the victims' heads. After the work was finished with the first twelve, the Germans brought in another 12. This went on all day, until 4 p.m., so 1,000 people were shot that day. All the people shot were Jews, including two women and about 12 boys between the ages of 12 and 13." Borivoje Dimitrijević confirms that "on February 16 and 17, 1942, 46-48 trucks were driven to Bubanj."

In an attempt to determine the closest possible number, Milovanović states that the number of victims, together with the participants of the escape, could not be less than 1,590. It seems to us that this number, without the escape participants, is somewhat lower. By rough calculation, if from the number of inmates who were in the camp on February 16, 1942 (950) we subtract 220 Jewish women and children who were transferred to the Sajmište and 25 inmates who remained in the camp after the shooting, we arrive at the number of 705 executed people. When 584 victims from the Penitentiary are added to this number, the number of victims reaches 1,289.

Bearing in mind the order of February 3, to shoot 1,070 people in Niš, and that, according to the German report, one soldier was killed during the breakthrough, this meant the shooting of another 100 people. As the report of the KPJ (*Communist Party of Yugoslavia) Provincial Commission for Niš dated February 14 states that

5 soldiers were killed, while no one states the number of wounded soldiers, we can assume that the difference from the original 1,070 to the final number was realized according to the 100:1 rule. A German report on the escape mentions one soldier killed. If we accept this source as more relevant, and it is supported by the testimonies of the surviving camp inmates, then we could conclude that 1,170 people were shot on Bubanj in those three days. This number of victims is the closest to the one we determined in our research.

The fact that the Germans obviously took into account the number of people shot is also shown by the fact that, after two days of frantic but well-organized shootings that began in the early morning hours of February 16 and 17, they already took a break on February 18, apparently to see how many more people they need to shoot. According to the established number, the shootings continued on February 19 until early noon.

After trying to reconstruct the number of victims, we can assume that the number of victims, which according to the order of February 3 should have been 1,070, was increased by 100 people as a reprisal for one killed German. The structure of those shot would be as follows:

From the Concentration Camp and Penitentiary	1,022
For a killed German guard	100
Fugitives killed on February 12 (with those who escaped and were caught and shot)	42+6=48
A total of	1.170

In the list of those executed that follows, there are the names of prisoners of the Crveni krst (*Red Cross) camp and several dozens of prisoners from the Penitentiary. We list them with the precaution

that a large number of victims from the Penitentiary are missing with the hope that one day this sad list will be filled. In forming the list, we used the list from the Jewish Historical Museum, the online database of Yad Vashem, the lists of victims from 1966 and the updated list from 1992, as well as the database of those shot on Bubanj of the National Museum of Niš and the Historical Archives of Niš.

In closing, I would like to thank the publisher and reviewers, as well as my colleagues from the Genocide Victims Museum who, each of them in their own way and in their own domain, contributed to the book's appearance before the readers in this form and with this content.

О АУТОРУ

Небојша Озимић (1962, Ниш) дипломирао на Катедри за историју Филозофског факултета у Нишу. Запослен у Народном музеју Ниш као виши кустос историчар задужен за збирке Меморијалног комплекса „12. фебруар”. Аутор дванаест изложби и сталне поставке у Меморијалном комплексу „12. фебруар”. Објавио или приредио 31 књигу из историографије. Сарадник на пројектима Лексикон Ниша, Енциклопедија Ниша (спорт) и Encyclopaedia Constantiniiana (Universita di Bologna). Превођен на грчки, руски, енглески, француски и италијански језик.

За радове у области историографије добио награду Града Ниша „11. јануар”, награду Савеза јеврејских општина Југославије за рукопис „Јевреји Ниша” и друге.

Живи и ради у Нишу.

12. ФЕБРУАР 1942: СЕЂАЊА

Приредио Небојша Озимић

Издавач

Музеј жртава геноцида

За издавача

Дејан Ристић

Лектура

Исидора Ињац

Превод

Оливера Ристић

Извршни уредник

Дејан Ристић

Ликовно графички уредник

др ум. Никола Радосављевић

Прелом текста

Студио Архетип

Аутори фотографија

Фотографије 17–35. Ненад Младеновић

Фотографије 36–66. Жељко Цајић

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-82832-08-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.11)
341.485-058.65(497.11)"1942"

12. фебруар 1942 : сећања / приредио Небојша Озимић. - Београд
: Музеј жртава геноцида, 2024 (Београд : Intra.net Centar). - 217 стр. :
илустр. ; 24 см. - (Едиција Ad archivum ; књ. 3)

Тираж 200. - О аутору: стр. 215. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 195-197. - Summary.

ISBN 978-86-82832-08-9

а) Црвени крст (концентрациони логор) -- Ниш
б) Жртве рата -- Ниш -- 1942

COBISS.SR-ID 145826313